

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLYI VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
NIZOMIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

**MAXSUS
PSIXOLOGIYA**

Kasb-hunar kollejlari uchun o‘quv qo‘llanma

2-nashr

**«NOSHIR»
Toshkent – 2016**

UDK: 159.9(072)
KBK 88.4

M 32 **Maxsus psixologiya/** L.Muminova (va boshqalar); O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi, Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika un-ti. – Toshkent: Noshir, 2012, 2016. – 88 b.

1. Muminova, L.

UDK: 159.9(072)
KBK 88.4

M u a l l i f l a r j a m o a s i:
Lola Mo‘minova, Shohida Amirsaidova,
Zulxumor Djalolova, Muborak Hamidova

T a q r i z c h i l a r:
D. A. Nurkeldiev p. f. n. dots.
D. Nazarova p. f. n.

O‘quv qo‘llanmada rivojlanishida nuqsoni bor bolalarning bilish jarayonlari, ruhiy rivojlanishdagi o‘ziga xos xususiyatlarining ilmiy-nazariy asoslari ochib berilgan.

Qo‘llanma pedagogika kollejlari o‘quvchilariga mo‘ljallangan.

Maxsus maktabgacha tarbiya muassasalari va maktab-internat logopedlari, defektologlari, psixologlari ham foydalanishlari mumkin.

ISBN 978-9943-4083-2-6

© «NOSHIR» nashriyoti, 2012, 2016.

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni hamda «Kadrlar tayyorlash Milliy Dasturi» ta’lim-tarbiya, shu jumladan maxsus ta’lim-tarbiya oldiga bir qator vazifalarni qo‘ydi. Milliy istiqloq g‘oyalari va tamoyillariga asoslangan holda jamiyatimizning mustaqillik yillarida orttirilgan taraqqiyot tajribasi tahlil qilinganida, ijtimoiy hayotning muhim tarkibiy qismi sifatida barcha sohalarida ta’lim-tarbiya va uning mazmuni tubdan o‘zgaradi. O‘zgarishlarning genezisi ta’lim sohasida davlat siyosatining huquqiy va metodologik asoslarini yaratib berishdan boshlanadi.

Bulardan eng muhimlari – ta’limning yangi tizimiga qo‘yilgan hozirgi davr talablaridan kelib chiqqan holda maxsus pedagogika fanini yanada taraqqiy ettirish, rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolalarni jamiyatning faol a‘zolariga aylantirish hamda maxsus ta’lim sohasida yetuk mutaxassislar tayyorlashdan iborat.

Rivojlanishida nuqsonga ega bo‘lgan bolalar psixik rivojlanishining o‘ziga xos xususiyatlari turlicha kechadi va psixokorreksion ishlarni olib borish davomida har bir kamchilik o‘zigagina xos bo‘lgan yondashishni talab etadi. Shuning uchun nuqsonga ega bo‘lgan bolalarga xos psixik jarayonlarni va xususiyatlarni o‘rganish maxsus psixologiya obyekti bo‘ladi. Qo‘llanma mualliflari eshitishida, ko‘rishida, intellektida va nutqida kamchiliklari bor bo‘lgan bolalarning holatini, ta’rifini keltirib, buzilishdagi tipik psixik holatlarining patogenezlarni tahlil etadilar, maktabgacha yoshdagi nuqsonga ega bo‘lgan bolalar bilan olib boriladigan kompleks korreksion-psixologik tuzatish ishlarining metodlarini yoritib beradilar.

Ushbu qo‘llanmada o‘quvchilar nazariy bilimlarini amaliyotida qo‘llash ko‘nikmalarini egallash zarurati, har bir nutq kamchiligida bolaning hissiy-irodaviy doirasida, psixik jarayonida o‘ziga xos, alohida xususiyatlarga ega ekanligi o‘rganiladi. O‘quvchilar o‘qish

jarayonida maxsus psixologik bilimlar tizimini, kamchiligi bor bolalarning psixologik rivojlanishining qonuniyatlarini, ularning shaxsini shakllantirishning omillarini o'zlashtirib olishlari, ularni hisobga olgan qolda o'rganishlari va faol psixokorreksion (tuzatish) ishlarini olib borishlari zarur.

1-BO'LIM. MAXSUS PSIXOLOGIYANING UMUMIY MASALALARI ASOSLARI

1. 1. Maxsus psixologiya fanining predmeti, maqsadi, vazifalari

Turli nuqsonga ega bo'lgan bolalarning psixik rivojlanish xususiyatlarini o'rganish;

Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarning o'rganish, aniqlash, bilish faoliyatidagi kamchiliklarni korrektsiyalash, bartaraf etish;

Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni tuzatishning differentsial-diagnostik metodlarini ishlab chiqish;

Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarning hissiy-irodaviy sohasi va shaxslararo munosabatlardagi kamchiliklarni bartaraf etish metodlarini ishlab chiqish;

Nutq nuqsoniga ega shaxslarning bilish faoliyatidagi va hissiy-irodaviy sohasidagi kamchiliklarining oldini olish uchun mo'ljallangan tadbirlarni ishlab chiqish.

Nuqsonli bolaning psixik rivojlanishidagi umumiy va spetsifik qonuniyatlarini normal rivojlanayotgan bolalarniki bilan solishtirish.

Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar psixologiyasi yoki maxsus psixologiya – psixologiya ilmidagi shunday tarmoqki, unda normal psixologik rivojlanishdan orqada qolgan, nerv sistemasida tugma yoki orttirilgan nuqsonlari mavjud bo'lgan bolalar bilan bog'liq o'zgarishlar o'rganiladi. Shunday o'rganish asosida, turli darajadagi nuqsonlarni ya'ni defektlarni kompensatsiya qilish usullarini va yo'llarini aniqlash mumkin. Uning asosida o'qitish uslublari, insonlarni tarbiyalash, ya'ni psixik jihatdan orqada qolgan insonlarga yordam ko'rsatish mumkin. Maxsus psixologiya bir nechta turlarga bo'linadi:

1. Ko'zi ojizlar psixologiyasi (tiflopsixologiya)

2. Kar-soqovlar psixologiyasi (surdopsixologiya)
3. Aqli zaiflar psixologiyasi (oligofrenopsixologiya)
4. Nutqi buzilgan bolalar psixologiyasi.
5. Psixik jihatdan orqada qolgan bolalar va rivojlanishida turli o'zgarishlar bor bo'lgan bolalar psixologiyasi.

1. 2. Maxsus psixologiya haqida tushuncha va uning muammolari

Maxsus psixologiya – maxsus pedagogikadagi markaziy savollardan biri vazifasini bajarish muammosidir. Maxsus tashkil qilingan o'qitish vazifalardan biri – nuqsonli bolalarni tarbiyalashdagi aniq uslublarni tanlash va topish. Maxsus o'qitish tarbiyalash o'rindoshlik yo'nalishidir. Psixik funktsiyalarning o'rnini bosish – bu yetarli rivojlanmagan va izdan chiqqan psixik funktsiyalarni saqlangan yoki qisman buzilgan funktsiyalarni qayta ishlov berish natijasida erishiladi. Psixik funktsiyalarning o'rnini bosishda yangi strukturalarni jalb qilish mumkin. O'rnini bosuvchi funktsiyalarning ikki tupini ajratish mumkin:

1. Sistema ichidagi o'rnini bosish, saqlanib qolgan nerv elementlarini jalb qilish orqali. Masalan, eshitish qobiliyati yo'qolganda eshitish qobiliyatining oxirgi imkoniyatlaridan foydalanish.

2. Sistemalararo o'rnini bosish, ya'ni kompensatsiya – funksional jarayonlarni qayta ko'rib chiqish va boshqa strukturalardan yangi elementlarni kiritish. Masalan, ko'rish analizatorining o'rnini bosish uchun, ko'zi ojiz tug'ulgan bolalarda sezgi tuyg'usini rivojlantirish insondagi oliy darajadagi kompensatsiya formalari, shaxsni to'liq rivojlanishni ta'minlaydi.

Kompensatsiya teoriyasi – uzoq rivojlanish yo'lini bosib o'tgan, maxsus o'qitish tarixi bilan bog'lik bo'lgan uzoq yillar davomida psixik rivojlanishning asosiy printsiplaridan biri. O'zida bor qobiliyatni rivojlantirish hisoblangan va kompensatsiya jarayonida yordamchi turtki sifatida bo'lgan, bunda inson psixikasiga so'z ta'siri kuchli bo'lgan. Kompensatsiya muammosini o'rganishda

asosiy teoriyalardan biri avstryalik psixolog va psixiatr A. Adlarning yangi qarashlari e'tiborga loyiq. U shaxsning psixologik hayotidagi va maxsus ichki yakdillik va psixik rivojlanishidagi sotsial ahamiyatga e'tibor qaratgan. Adlarning fikricha, insonning shaxs sifatida rivojlanishi bolaning ilk 5 yoshidayoq namoyon bo'la boshlaydi. Xulqning ilk asoslari paydo bo'lgan vaqtida bu narsa bolaning fikrlashini belgilaydi. Keyingi rivojlanish jarayonida, Adler fikricha, insonning biologik jihatdan moslashishi qiyin bo'lgan. Undagi 2 yaxlitlik va foydalilik his-tuyg'usi ilgaridan paydo bo'ladi, shuning uchun boladagi sensor yoki jismoniy defekt ya'ni nuqson kuchliroq namoyon bo'lib qoladi. Inson o'zidagi nuqsonni doimo sezib turishi undagi psixikaning rivojlanishiga doim stimuly (turtki) bo'lib turgan.

Moslasha olmaslik kam foyda berishni sezish faqat ziyon emas, balki foydali hamdir, ya'ni bu – kuch manbai hisoblanadi, va kompensatsiyaning yuqori cho'qqisiga erishishga yordam beradi. Nuqsonlar tufayli kam foydali bo'lishini sezib turish jarayonida, inson o'zining ijodiy imkoniyatlarini analiz qiladi. Kompensatsiyaning yuqori cho'qqisi, inson ilmiy faoliyatida oxirgi nuqta hisoblanadi. Ikkinchi tomondan, kompensatsiyadagi omadsizlik, kasallikka chalinish nevrozga olib keladi. Kompensatsiyaning yuqori cho'qqi ekanligi haqidagi g'oya shu bilan foydaliki, u insonga ijobiy ta'sir qiladi, bunda inson nuqsonni yengishga intiladi.

Vogotskiy o'zining ilmiy ishlarida, kompensatsiya muammolari borasidagi qarashlarni tahlil qilib, ularga tanqidiy yondashadi va kompensatsiya tushunchasini biologik va sotsial faktorlar sintezi sifatida asoslab berdi. Bu narsa maxsus psixologiyada hamma yo'nalishlarni rivojlantirishga va o'qitish jarayonlarini to'g'ri tashkil etishga yordam berdi. L. S. Vogotskiy psixik funktsiyalarning kompensatsiyasi teoriyasi borasida bir nechta jarayonlarga e'tiborni qaratdi:

1. Nuqsonli bolalarni turli xil sotsial ahamiyatga bo'lgan faoliyatga jalb qilish. Birorta sezgi organi o'z vazifasini bajara olmasa, boshqa organ bu ishni bajarishga harakat qiladi, garchi ilgari bajarilmagan bo'lsa ham kar odamda ko'rish qobiliyati, ko'zi ojiz insonda

esa sezgi qobiliyati kuchli rivojlanadi. Bolalar bilan ishlashning mohiyati shundan iboratki, «nuqsonli», masalan: sensor doirada qolgan organlarni rivojlantirish emas, bolalar tajribasining aktiv ijodiy shakllarini topishdir.

2. L. S. Vogotskiy nuqson strukturasi tushunchasini fanga kiritdi. Eshitish va ko'rishni birlamchi buzilishi, rivojlanishdagi ikkilamchi o'zgarishlar paydo bo'ladi. Ikkilamchi o'zgarishlar jarayonli murakkab xarakterga ega. Bolalarning psixik rivojlanishi o'zgaradi.

Nutq rivojlanishidagi nuqsonlar barcha anamal bolalarda aniqlanadi. Nutq bo'lmasligi – karlikda, aqli zaiflikda, serebral falajlikda kuzatiladi. Shu bilan nuqsonli bolalarning rivojlanishidagi tendentsiyalar, normal bolaning rivojlanishidagi tendentsiyalar qonuniyatlar bilan bir xil. Bu esa nuqsonli bolaning rivojlanishi va o'qitishda optimistik yondashishni talab etadi. Maxsus pedagogik ta'sir etish tufayli ma'lum natijaga erishish mumkin. Pedagogik ta'sir birinchi o'rinda, ikkilamchi nuqsonni oldini olishga qaratiladi. Psixik rivojlanishni o'zaro xos strukturasi. Kar bolada shunday bo'lishi mumkin. masalan: birlamchi nuqson eshitish qobiliyatining buzilishi, ikkilamchi o'zgarish – nutq buzilishi, uchinchi darajali o'zgarish – barcha bilish jarayonlarining o'ziga xosligi.

Nuqsonni bartaraf etish uchun tibbiyot yordami zarur.

Pedagogik ta'sir qilish usuli bilan ham ta'sir qilish mumkin. Ikkilamchi o'zgarish birlamchi nuqson bilan nuqson qanchalik mustahkam bog'langan bo'lsa, uning bartaraf etishligi va korrektsiya jarayoni qiyin kechadi. Bolani so'z boyligi og'zaki muloqat hisobiga emas, balki yozish, o'qish hisobiga ham ko'payadi.

Maxsus tarbiya zarurat inkor qilinmagan, turli xil nuqsonli bolalarni o'qitish maxsus pedagogik texnologiyalarni talab qiladi. Bunda maxsus uslub (metod)lar zarur bo'ladi. Masalan: kar-soqovlarda eshitish qobiliyatining buzilishida artikulyatsion usul bilan o'qitish zaruriyati paydo bo'ladi. Mana shu jarayon surdopedagogikaning dolzarb muammolaridan biri bo'lib kelmoqda. Bunday bolalarning turmush tarzini yoshligidan shunday tashkil etish kerakki, nutq zarurligi sezilib tursin va unga qiziqish oshsin, ya'ni, odamlar aro

so'zlashish zaruriyati paydo qilinsa, nutq ham paydo bo'ladi.

Insonlardagi turli nuqsonlarni kompensatsiya qilishda, L. S. Vogotskiy fikricha, ularni aktiv mehnat faoliyatiga jalb qilishga undab, oliy darajadagi hamkorlikni paydo qilishga yordam beradi. L. S. Vogotskiy kompensatsiyaning jismoniy imkoniyatlariga juda yuqori baho beradi. Masalan: sensor buzilishlar (ko'zi ojizlar, soqovlar)ga ularning mehnat faoliyatini turli jabhalarda davom ettirish mumkin deb bilgan. Mehnatga to'g'ri yondashgan holda, ularni mehnat faoliyatiga jalb qilib, hayotga moslashishlari ko'mak beradi.

Vogotskiy o'z ilmiy va amaliy faoliyatida shunday iboraga amal qilgan. «Ya'ni ko'zi ojiz va kar bo'lgan insonni butunlay nuqsonli deb qo'ymaydi. Shaxsning taqdiri nuqson emas, balki uning sotsial-psixologik faoliyati ahamiyatga ega. Agar nuqson ongli holda qabul qilinsa, individni kompensator imkoniyatlari to'liq ochiladi. Bunda kompensatsiya darajasi nuqsonni xarakteri va organizmning ichki imkoniyatlari bilan bog'liq bo'lsa, bir tomondan tashqi sotsial sharoitga bog'liq». Shunday qilib, kompensatsiya jarayonida faqat psixik funksiyalar emas, balki biologik va sotsial faktorlar ham ahamiyatga ega. Vogotskiy fikrlari, Lebedinskiy ajratgan parametrlar asosiga kiritilgan. Bu parametrlar psixik rivojlanishidagi buzilish tiplarini aniqlaydi. Birinchi parametr buzilishi funksional joylashishi bilan bog'liq va uning holatini belgilaydi. Umumiy nuqson – regulyatsiya qilish bilan bog'liq sistemaning buzilishi, yoki qisman nuqson, ayrim funksiyalarning yetishmasligi bilan bog'liq.

Ikinchi parametr – shikastlanishlar vaqtida psixik rivojlanishning buzilishi xarakterini belgilaydi. Shikastlanish qancha vaqtli bo'lgan bo'lsa, psixik jihatdan rivojlanmaslik ehtimoli shuncha ko'p bo'ladi. Agar shikastlanishi kech paydo bo'ladigan bo'lsa, yana ham og'irroq kechadi, ya'ni psixik funksiyalarning strukturasi yemiriladi. Psixik rivojlanish davrida har bir funktsiya senzitiv davrdan o'tadi. Bu davrda intensiv rivojlanishdan tashqari, tashqi ta'sirlarni sezuvchanlik ham yuqori bo'ladi. Psixik funksiyalarning tashqi ta'sirotlarni sezuvchanligi regress, ya'ni rivojlan-

maslik va orqaga qaytish holatini keltirib chiqarishni mumkin. V. V. Lebedinskiy fikricha, rivojlanishdagi o'zgarish ravon holatda bo'lmaydi, birinchi o'rinda – psixik funktsiyalar zararlanishida, ayniqsa senzitiv davrdagilar, keyin esa shikastlanish bilan bog'liq funktsiyalar. Shuning uchun bola psixikasini rivojlanishida ayrim funktsiyalar saqlanadi, boshqalar shikastlanadi, ayrimlari ma'lum darajada to'xtab qoladi.

Uchinchi parametr – L. S. Vogotskiy g'oyasidan kelib chiqqan holda, buzilish jarayonini tuzilishi, hamda birlamchi va ikkilamchi nuqsonlarni o'zaro aloqasini belgilaydi yoki xarakterlaydi. Ikkilamchi buzilish nuqsonli rivojlanishdagi pedagogik-psixologik korrektsiya qilishda asosiy ob'ekt hisoblanadi. Erta korrektsiyani zaruriyati ikkilamchi buzilishlarda, boladagi psixologik rivojlanish xususiyatlari bilan bog'liq. O'qitish jarayonida o'tkazib yuborilgan vaqt, psixikasi yaxshi rivojlanmagan bolalarda, katta yoshga yetganda kompensatsiya bo'lishi qiyin va bu holatda murakkab maxsus mashg'ulotlar talab qilinadi. Boshlang'ich davrda o'qitish va tarbiyalashdagi asosiy qiyinchiliklar birlamchi nuqson bo'ladi. Keyingi davrlarda esa ikkilamchi paydo bo'lgan psixik buzilishlar ahamiyatli bo'ladi va bolaning sotsial adaptatsiyasining qiyin kechishni keltirib chiqaradi.

To'rtinchi parametr – funktsiyalararo buzilishlar. Boladagi normal psixik funktsiyalarning o'zaro shunday holati bo'ladi; funktsiyalarning vaqtincha mustaqilligi, assotsiativ ierarxik mustaqilligi, ontogenizning ilk davrigacha xosdir. Masalan: 2 yoshgacha bo'lgan davrda fikrlash rivojlanishining nisbiy mustaqilligi. Assotsiativ aloqalar orqali turli xil ichki kechinmalar yaxlit bo'lib birlashadi. Masalan: uy tasviri, yil fasllari. Eng murakkab ierarxik tip. Bu tipdagi o'zaro aloqalar yuqori darajadagi egiluvchanlik va metinlikka egaki, ular zaruriyat paydo bo'lgan vaqtda psixik funktsiyani kompensator holatda qayta ko'ra oladi. Har bir psixika o'zining rivojlanish sikliga ega, rivojlanishni, sekin va tezlashgan davrlari almashib turadi. Shu bilan birga funktsiyalarni murakkablashuvi va qayta ko'rilishi, ma'lum bir ketma-ketlikda bo'ladi, biridan biri oldin rivojlanish jarayonini bosib o'tadi. Psixik funktsiyalar o'zgarib

buzilganda funktsiyalar o'rtasida o'zaro bog'liqlik ham buziladi, funktsiyalar rivojlanishida disproportsiyalar paydo bo'ladi. Masalan, kar-soqovlarda obrazni ko'rib tasvirlash bilan, logik so'zlab fikrlash qobiliyati nomutanossib bo'ladi. Ko'rsatilgan parametrlar turli xil variantlarda, turlicha: emotsional tushunib bilish kabi sferalarda buzilgan holat nomoyon bo'ladi.

V. V. Lebedinskiy psixik rivojlanish buzilishining turlarini quyidagicha ta'riflashni tavsiya etadi:

- rivojlanishdan orqada qolish;
- rivojlanishning to'xtab qolishi;
- shikastlangan rivojlanish;
- rivojlanish jarayonidagi nuqsonlar;
- rivojlanishning buzilib o'zgarishi;
- nomunatosib rivojlanish.

Rivojlanishning orqada qolishida, asosan shikastlanish erda boshlanadi, bu davrgacha miyaning rivojlanmasligi kuzatiladi (aqli zaiflik). Psixik funktsiyalar rivojlanmay qolishi, oliy darajadagi psixik funktsiyalarni yetishmasligi ko'zga tashlanadi. Rivojlanishning to'xtab qolishida esa emotsional va tushunib bilish sferasi tarkib topishining sustlashib qolishi xosdir, ya'ni ilk yoshida miya faoliyati rivojlanmay qolishi mumkin. Rivojlanmay qolishning turli holatlari kuzatiladi, yetarli rivojlanmagan funktsiyalar bilan birga, saqlanib yetarli rivojlanmagan funktsiyalar ham mavjud. Agarda funktsiyalari ko'pi saqlanib qolgan bo'lsa, ularni kelajakda korrektsiya qilib rivojlantirish mumkin. Shikastlangan rivojlanishida, 2-3 yoshdan keyingi davrda miya faoliyatidagi o'zgarishlar kuzatiladi, bu davrda miyadagi jarayonlarning ko'pi shakllangan bo'ladi. Shikastlanishdagi buzilishga misol qilib organik dementsiyani keltirish mumkin. Emotsional sfera va shaxsdagi o'zgarishlar, yo'naltirilgan faoliyat o'zgaradi, ongda qo'pol o'zgarishlar bo'ladi. Rivojlanish jarayonidagi nuqsonlar – ayrim sistemalarning og'ir buzilishi bilan bog'liq: ko'rish, eshitish, nutq, harakatlanish apparatidagi buzilishlar shu jumladandir. Birlamchi defekt funktsiyalar rivojlanishining orqada qolishiga olib keladi, boshqa funktsiyalarning rivojlanishini sekinlashtiradi. Rivojlanishdagi nuqsonning kompensatsiyasini,

to'g'ri tarbiya va o'qitish orqali to'ldirish mumkin. Rivojlanishning buzilib o'zgarishiga xos, eng yorqin misol bu – bolalardagi autizm. Bunday holda psixik funktsiyalarning shakllanishida ularning ketma-ketligi buziladi. Bunday bolalarda nutq rivojlanishi, harakat funktsiyalari shakllanishidan ilgarilab ketadi. Logik fikrlab so'zlash esa, buyumlarni tanib to'g'ri tasvirlash jarayonidan oldin bo'lib qoladi. Bunday holda tezlik bilan rivojlanib borayotgan funktsiyalar, orqada qolgan funktsiyalar esa shakllanib keta olmaydi. Nomutanosib rivojlanishning o'ziga xosligi shundan iboratki, psixikadagi tug'ma yoki erta paydo bo'lgan (disproportsiya) emotsional sferadagi dispropotsiya misol bo'la oladi.

Psixopatiya. Bunga bola tashqi ta'sirlarga nomutanosib bo'lgan harakatlar qiladi, buning oqibatida bolaning jamiyat hayotidagi shart-sharoitlarga moslashishi qiyin kechadi. Psixopatiyani ko'rinish darajasi va uning shakllanishi, bola tarbiya qilinayotgan sharoitida, bolani o'rab turgan muhitga bog'liq.

Agar biz insonning rivojlanish jarayoni tasvirlashga harakat qilib ko'rsak, psixikaning normal rivojlanish davrida oddiydan murakkabga qarab rivojlanish kuzatiladi, bu o'zgarishlar ma'lum vaqt davomida bo'lib o'tadi va doimiy qaytmasdir. Shunday qilib, psixik rivojlanish bu psixik jarayonlardagi qonuniyatlarning shunday o'zgarishiki, ular son, sifat tarkibiy o'zgarishlarni boshidan kechiradi. Psixik rivojlanishning o'ziga xosligi, o'zgarishlarning ortga qaytmasligi, yo'nalishligi qonuniy xarakterga egadir. Maxsus pedagogika va maxsus psixologiya zamini asosida Vogotskiy xulosalari mavjud. Nuqsonli bolalar psixikasini rivojlanishi normal bolalar psixikasi rivojlanishida aniqlanadigan asosiy qonuniyatlarga bo'ysunadi va ular bir xildir. Bu qonuniyatlarga ko'ra, bola psixikasi rivojlanishining davriyligi va bu rivojlanish vaqt davomida murakkab tashkiliy qismlardan iborat bo'ladi.

Keyingi holat – psixik rivojlanishning notekisligi haqida. U shular bilan asoslanadiki, birinchidan, bola hayotining ma'lum davrida miyaning rivojlanishi aktiv kechadi va ayrim psixik funktsiyalar, avval shakllangan funktsiyalar asosida rivojlanadi. Rivojlanishning har bir davrida psixik funktsiyalarni qayta ko'rish jarayoni bo'lib

o'tadi, har bir funktsiyaning alohida rivojlanishi esa, funktsiyalararo bog'lanishning qaysi sistemaga kiritilganligiga bog'liq. Shuning uchun ma'lum o'qitish usullari psixik rivojlanishning ma'lum bir yo'nalishlariga ta'sir qiladi. Psixikaning rivojlanishi jarayonida ayrim qismlarning qo'shilishi kuzatiladi, rivojlanish son o'zgarishiga emas, balki, sifat va tarkibiy o'zgarishga olib keladi. Nerv sistemasi egiluvchan va plastikligi to'g'risida bir qonuniyat borki, unda bola qanchalik kichkina bo'lsa, shikastlanish ehtimoli shunchalik ko'p bo'ladi va shu bilan birga, bolaning nerv sistemasida plastik imkoniyat ko'p bo'ladi, shundan kelib chiqqan holda kompensatsiya imkoniyati ham ko'p bo'ladi. Demak, birlamchi etapdagi rivojlanish, keyingi etapda yo'qolishi, yoki o'zgarishi mumkin. Maxsus psixologiyada katta ahamiyatga ega bo'lgan holat shuki, psixik rivojlanishda biologik va sotsial faktorlar jarayonida muvozanat haqidagi holatdir. Biologik faktorlarga bolani qobiliyati, xarakteriga ona qornidagi rivojlanish davrning kechishidagi o'ziga xosliklar kiradi. Sotsial faktorlarga jamiyatning tavsiflanishi, aynan bola yashayotgan jamiyat ta'siri bor.

Ushbu jamiyatda qabul qilingan tarbiyalash va o'qitish sistemasi. L. S. Vogotskiy sotsial va biologik faktorlarning birligi va o'zaro bog'liqligini ko'rsatib o'tadi. Lekin bu birlikning ikkita o'ziga xosligi bor, u rivojlanish jarayonida o'zgaradi, bu faktorlarning har biri o'zining salohiyatiga ega, oddiy psixik funktsiyalar biologik, irsiy faktorlar ahamiyatiga ega, murakkab funktsiyalarning rivojlanishida esa madaniy sotsial faktorlarning o'rni bor. Tilni esa bola mustaqil egallay olmaydi.

Maxsus pedagogikada psixik rivojlanishning umumiy qonuniyatlarini ajratib olish alohida ahamiyatga egadir. Psixik rivojlanishdagi buzilishlar biologik faktorlardan kelib chiqishi mumkin (miyaning rivojlanish davridagi nuqsonlar, gendagi mutatsiyalar natijasida bolani ona qornidagi rivojlanishining buzilishi, tug'ruq paytidagi asoratlar). Bunda shikastlanish vaqti ham ahamiyatga egadir. Ba'zi bir sabablar ontogenizmi turli davrlarda o'z ta'sirini o'tqazib, turli nuqsonlarni keltirib chiqaradi.

Buzilish xarakteri miyaning qaysi qismida joylashuviga, uni tarqalish darajasiga, shikastlanish tezligiga bog'liq. Psixik rivojlanishning buzilish, og'ir sotsial faktorlar ta'siri bilan bog'lik bo'lishi mumkin. Og'ir sotsial shart-sharoitlar qanchalik erta paydo bo'lsa, rivojlanishdagi o'zgarishlar shunchalik qo'pol va mustahkam o'rnashadi. Rivojlanishdagi sotsial asoslangan nosozliklarga, mikro-sotsial pedogogik uquvsizlikka olib keladi, u esa emotsional va ongli rivojlanishning orqada qolishiga olib keladi. Ta'lim-tarbiya-dagi noqobil shart – sharoitlar ma'lumotlarning eshitmasligi, emotsional tajriba kamligi, ontogenizning erta davrlarida, o'zgartiruvchi nuqsonlarni keltirib chaqiradi. Normal va anamal psixik rivojlanishdagi umumiy qonuniyatlardan tashqari nuqsonli rivojlanishdagilar uchun o'ziga xos qonuniyatlar bor. Bular quyidagilardir:

- hamma tipdagi buzilishlarning umumiy o'ziga xosligi, qabul qilish qobiliyatining pastligi, qayta ishlash, ma'lumotlarni xotirada saqlash funksiyalari faoliyati pasayib ketadi. Bu o'ziga xoslikni uzoq vaqt davomida kuzatish mumkin. Masalan: ko'rish vaqtida ma'lumotlarni qayta ishlash tezligining sekinlashuvi, eshitish qobiliyati o'zgargan bolalarda kuzatiladi, (maktabgacha va erta maktab yoshidagi bolalarda 10-11 yosh).
- hamma tipdagi nuqsonli bolalardagi umumiy o'ziga xoslik – so'z bilan ifodalash qiyinligidir. Aqli zaif bolalar miyasida ma'lumotni saqlash va mustahkamlash qiyinligi bilan kechadi. Quyi sinf o'quvchilari, ongli eslab qolish usullaridan foydalanishni bilmaydilar.

Anomal rivojlanishning hamma ko'rinishlarida tushuncha shakllanishi jarayonining sust kechishi kuzatiladi. Masalan: maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar shakli va rangga qarab geometrik figuralarni guruhlarga ajrata olmaydi, bu esa ularda oddiy umumlashtirish yo'qligini ko'rsatadi. Bundan tashqari jismoniy va sensor buzilishga xos bo'lgan umumiy spetsefik qonuniyatlarni ajratib ko'rsatish mumkin. Masalan: aqli zaiflikda, nutqning umuman rivojlanishi ortda qolishi va psixik rivojlanishni to'xtab qolishida «retardatsiya» holati kuzatiladi. Bu – ma'lum davrda psixik funksiyalarning shakl-

lanishining tugatilmaganligi bilan bog'liq. Mashhur logoped R. E. Levina bola nutqi umumiy rivojlanmagan bolalarni tasvirlaganda, ulardagi avtonom nutqning patologik darajasi uzoq vaqt davomida saqlanganligini aytgan edi. Kattalar bolalardan so'zlarni aniq aytishni talab kiladilar, bu esa bolaning fonematik eshitishida va artikulatsion apparatning rivojlanishiga ijobiy ta'sir qiladi. Shunday qonuniyatlar borki, ular faqat ma'lum holatdagi psixik rivojlanishning buzilishiga xosdir. Masalan; kar-soqov bolalardagi psixik kamponet, normal eshitadigan bolalar bilan solishtirilganda turlicha bo'ladi; ko'rib-tasvirlash va fikrlab so'zlash rivojlanishi mutanosib emas, yozuv nutqi ham ikki holatda: o'qish va yozish – og'zaki nutq bilan solishtirganda ahamiyatliroq. Eshitish qobilyati buzilgan bolalarda psixik rivojlanishi tezligi tug'ulgandan keyin sustroq bo'ladi, keyingi davrlarda tezlashadi.

Mashhur surdopsixolog M. Solovyovning aytishicha: eshitish qobilyati buzilgan bolalar psixikasining rivojlanish yo'li shunday. Eshitadigan kar va ko'r bolalarni psixik faoliyati rivojlanishidagi farq shuki, ontogenizning boshlanish davrida farq sezilmaydi, ammo keyingi davrda ortib boradi. Bu narsa ma'lum davrgacha davom etadi: lekin doimiy, sistemali tarzda davom etgani uchun surdopedogog ta'siri ostida bu farq kamayib boradi. Atrofdagi shart-sharoit ijobiy bo'lsa, eshitishi buzilgan bolalarning rivojlanishi sog'lom bolalarniki bilan tenglashib boradi. Surdopedogog faoliyatining ma'nosi, bolaga etib boradigan tashqi ta'sirotlarni kengaytirish sifatini yaxshilagan holda yetkazishdir.

1. 3. Maxsus psixologiya diagnostikasining o'rni

Maxsus psixologiyaning asosiy vazifalaridan biri rivojlanish kamchiligiga ega bolalarni aniqlab, differentsial diagnostika qilish, mos bo'lgan psixodiagnostik usullarni ishlab chiqarishdir. Asosiy printsiplardan biri bolani kompleks o'rganish prinsipi. Uning asosida bolani har tomonlama tekshirish mumkin. Psixologik tekshiruv, sezgi organlarini analiz qilish bilan olib boriladi. Nerv sistemasi va harakat sferasi ham shu jumladan. Psixodiagnostik tekshiruv diag-

nostik sistemasining asosiy bo'lagidir. Bolani tekshiruvda psixologdan tashqari – psixonevrolog, oftalmolog, otorolingolog; pedogoglar: logoped, surdopedogog, oligigofrenopedogoglar qatnashadi.

Keyingi prinsip – bolani yaxlit sistemali holatda o'rganish prinsipi. Psixodiagnostik tadqiqot jarayonida yaxlit analiz, psixik o'zgarishni emas, balki ularning o'rtasidagi bog'liqlikni va ularning sabablarini o'rganadi. Bolani yaxlit o'rganishda yutuqqa erishish uchun bolaning faoliyati davomida kuzatishlar olib boriladi, ya'ni o'yin, o'qitish, mehnat faoliyatlari davomida kuzatishlar to'xtatilmaydi. Bolaning dinamik prinsipi alohida ahamiyatga egadir, bunda bolaning nima bilishi, nima qila olishidan tashqari, balki keyingi imkoniyatlari ham tekshiriladi. Ushbu printsiptda L. S. Vogotskiy konsepsiyasi juda muhim ahamiyatga ega, ya'ni o'qitish va rivojlantirishdagi mutanosiblik asosida 2 ta zona ajratiladi: aktual rivojlantirish zonasi va yaqin kelajakdagi rivojlanish zonasi. Dinamik tadqiqot prinsipini tadbiiq qilishda fakat diagnostik usul qo'llanilmaydi, balki boladagi nisbiy imkoniyatlarni aniqlaydigan usullarni ham keng qo'llash kerak. Nuqsonli bolalarning rivojlanishini tekshirish rejali tashkil etilishi kerak.

Analizlarga son - sifat jihatdan yondashish prinsipini inobatga olish kerak, psixologik diagnostika jarayonida olingan ma'lumotlar o'rganilganda, ushbu printsiptni tadbiiq qilishda ish faoliyatining oxirgi natijasini emas, balki bajarilish jarayonini analiz qilish kerak, usuli, goyaviy tartibi, maqsadga erishish yo'lidagi tanlangan usullarga yondashishi. Bunda son va sifat ko'rsatkichlari bir-biri bilan o'zaro boglangan holda bo'ladi. Ushbu printsiplarni tadbiiq qilish uchun jamiyatda, maxsus ta'lim-tarbiya sistemasida psixologik xizmatni shakllantirish zaruriyati paydo bo'ladi. Ular shaxs bilan ishlashda profilaktik, diagnostik, rivojlantiruvchi korrektsiya va jonlantiruvchi yo'nalishlarga egadirlar.

Zamonaviy davrda maxsus psixologiyani rivojlantirish: kompensatsiyasining optimal shart-sharoitlarini izlash, shaxsni rivojlantirish imkoniyatlarini topish, hayot tarzini rivojlantirish imkonini beradi.

Savollar va topshiriqlar

1. Maxsus psixologiya nimani o'rganadi?
2. Maxsus psixologiyaning vazifalari nimalardan iborat?
3. Maxsus psixologiyaning muammolarini nimalar tashkil etadi?
4. Kompensatsiya nima va uning qanday turlari bor?
5. Kompensatsiya muammosini o'rganishda kimning nazariyasi e'tiborga loyiq hisoblanadi?
6. Psixik jarayonlarning kompensatsiyasi nazariyasi borasida L.S.Vogotskiy qanday jarayonlarga ahamiyat bergan?
7. Psixik rivojlanishning parametrlari kim tomonidan asoslangan?
8. Psixik rivojlanishning buzilishlari nechta tipga bo'linadi? Ularga ta'rif bering?
9. Psixologik diagnostikaning asosiy tamoyillarini yoritib bering?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Забрамная С. Д. , Боровик О. В. . Практический материал для проведения психолого-педагогического обследования детей. М.: Владос, 2008.
2. Мо'minoва L. Logopedik tekshirish metodikasi. Т. , 2003.
3. Муминова Л. Р., Саидазизова С. Логопедик альбом Т. , 2008
4. Психолого-педагогическая диагностика. Под ред. И.Ю.Левченко, С. Д. Забрамной. М. : АСАДЕМА, 2005.
5. Sodiqova G. A., Nurkeldiyeva D.A., Islambekova Z.I. Rivojlani-shida nuqsoni bo'lgan bolalar diagnostikasi. Т.: Nisim, 2008.
6. Психолого-медико-педагогическое обследование детей дошкольного и младшего школьного возраста. Авторы-составители: Р.К.Айтжанова, Р. А. Сулайменова, А. К. Ерсарина и др. Алматы, 2000 г.

2-BO‘LIM. ESHITISHIDA NUQSONI BO‘LGAN BOLALAR PSIXOLOGIYASINING ASOSLARI

2. 1. Maktabgacha surdopsixologiya predmeti, metodlari va vazifalari

Kar va zaif eshituvchi bolalar psixologiyasi, yoki surdopsixologiya (lotincha surditas – karlik) umumiy psixologiyaning tarmog‘idir. Maktabgacha surdopsixologiyaning o‘rganish predmeti eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarning ruhiy rivojlanishidagi qonuniyatlar va o‘ziga xos xususiyatlarni o‘rganish sanaladi.

Kar bolalar ruhiyatini o‘rganish

Maktabgacha surdopsixologiyaning vazifalarini quyidagicha ifodalash mumkin:

1. Kar bola bilan zaif eshitadigan bola ruhiy rivojlanishidagi umumiy va xususiylikni aniqlash.

2. Kar bolaning bilish faoliyati ayrim shakllari: sezgilari, idroki, xotirasi, tafakkuri, nutqi rivojlanish xususiyatlarini, shuningdek uning shaxsi shakllanish qonuniyatlarini aniqlash va o‘rganish.

3. Anomal bola ruhiy rivojlanishiga pedagogik ta‘sirning tobora samarali yo‘l va metodlarini psixologik asoslab berish.

Kar bolalar ruhiy rivojlanishi xususiyatlarini belgilaydigan asosiy omil eshitishning buzilishi bo‘lgani sababli, eshitish, eshitish sezgilari inson hayotida qanday ahamiyatga ega ekani, eshitish qobiliyatini yo‘qotish ruhiyatning shakllanishida qanday aks etishini qisqacha ko‘rib chiqish kerak bo‘ladi. Shuningdek eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalarning asosiy toifalariga ta‘rif berish lozim bo‘ladi.

Ma‘lumki, sezgilar, idrok bilishning hissiy asosi sanaladi. Ular dunyo haqida bilimlarimizning asosiy manbasidir. Sezgilarning turli shakl va ko‘rinishlari orasida eshitish va ko‘rish sezgilari asosiy ahamiyat kasb etadi. Biz tovushlar, shakllar va ranglar olamida yashaymiz. Radio, televidenie, kino, teatr, musiqa kabi axborot manbalari-

dan bahra olishimiz uchun eshitish organimiz yaxshi rivojlangan bo‘lishi lozim. Albatta, bunda ko‘rish sezgilari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Biroq eshitish qobiliyatini yo‘qotish bolani shu axborot manbalarini normal qabul (idroki) qilish imkoniyatidan mahrum qiladi va bu bilan uning intellektual rivojlanish jarayonini cheklaydi. To‘g‘ri, pedagogik amaliyotning ko‘rsatishicha, bu etishmovchiliklar o‘qitishda maxsus metodlar va turli texnik vositalardan foydalanish hisobiga ma‘lum darajada kompensatsiyalanishi mumkin.

Ayniqsa nutqni egallashda eshitish sezgilarining roli muhim. Ular asosida nutqning aktiv va passiv shakllari rivojlanadi. Atrofdagilarning nutqini tinglab, bola unga taqlid qiladi va dastlabki so‘zlarini talaffuz qila boshlaydi. nutq yordamida bola asosiy axborotni oladi, kattalar unga beradigan bilim va tajribani o‘zlashtiradi.

Atrofdagilarning og‘zaki nutqini idrok qilishning buzilishi, tabiiyki, faol nutq shakllanishining buzilishiga olib keladi. Eshitish qobiliyatidan mahrum bo‘lgan bola uni mustaqil egallay olmaydi. Amalda, agar nutqqa maxsus metodika yordamida o‘rgatilmasa, bunday bola soqov bo‘lib qoladi.

2. 2. Eshitishning buzilish sabablari

Eshitish analizatori uchta asosiy qismdan iborat: periferik, o‘tkazuvchi va markaziy qismlar. Eshitish nervining, o‘rta yoki ichki quloqning jarohatlanishi eshitish analizatori funktsiyasi buzilishi, eshitish sezgi va idrokining buzilishiga olib kelishi mumkin. Bu kabi buzilishlar sabablarini uchta guruhga bo‘lish mumkin: tug‘ma, orttirilgan va nasliy buzilishlar. Eshitishning buzilishi eshitish suyakchalarining tug‘ma deformatsiyasi, eshitish nervi atrofiyasi yoki etarlicha rivojlanmaganligi, turli kimyoviy zaharlanish (masalan, mishyak, xinin bilan), tabiiy jarohatlar (masalan, qisqichlar qo‘yishda bola boshini siqib qo‘yish va deformatsiyalash) natijasida yuzaga kelishi mumkin.

Turli mexanik jarohatlar – lat eyish, zarbalar, shuningdek o‘ta kuchli tovushlar (hushtak, gudok, portlash, kunduzgi baland tovushlar ta‘siri ham sabab bo‘lishi mumkin).

Ota-onaning ichkilikbozligi, «Kesson xastaligi» (g'avvoslar, uchuvchilarda) kabi kasalliklar ham eshitishning buzilishiga sabab bo'la oladi. Biroq eng ko'p hollarda eshitishning buzilishi bolalarning turli xil kasallikka chalinishi oqibatida yuzaga keladi. Ular orasida meningit, entsefalit, qizamiq, surunkali otit, skarlatina, virusli gripp, murakkablashib, eshitish a'zolari zararlanishiga olib keladigan turli burun-bo'g'iz kasalliklarini alohida ta'kidlash joiz. Ichki quloq yoki eshitish nervining stvol qismi zararlarncha, ko'p hollarda karlik yuzaga keladi, o'rta quloq zararlansa, ko'proq zaif eshituvchanlik yuzaga keladi.

Og'zaki nutq taxminan 500 dan 3500 gts (sekunlikda silkinish) gacha chastota diapa'zonini qamrab oladi. Agar bu chastota diapa'zonlari zararlansa, demak og'zaki nutqni idrok etish mumkin bo'lmay qoladi.

Quyidagi absolyut eshitish chegarasi, ma'lumki, 16 gts ni tashkil qiladi, yuqorisi taxminan 20 000 gts ga teng. 80 db dan ortiqroq eshitish qobiliyati yo'qotilganda, karlik yuzaga keladi. Zaif eshitishda 15-20 db dan to 80 db gacha yo'qotishlar kuzatiladi.

Eshitishning buzilishida nasliylarning roli haqidagi masala yuzasidan adabiyotlarda keltirilgan faktlar, shuningdek maxsus muassasalar o'quvchilarining tarkibini kuzatish va o'rganish shuni ko'rsatdiki, kar-soqovlar oilalarida eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning dunyoga kelish hollari eshitadiganlar oilalaridagiga qaraganda ancha ko'proq. Bu jihatdan ota-ona yoki ulardan biri tug'ma kar bo'lganlar orasidagi nikohlar juda xavfli – bu holda kar bolaning tug'ilish ehtimoli juda yuqori bo'ladi. F. A. Rauning ma'lumotlarga qaraganda, o'rganilgan 404 nafar kar bolaning 70 nafar kar qarindoshlari bo'lgan. N. M. Latovskiyning ma'lumotlarga ko'ra, bu miqdor yana ham katta. Maxsus adabiyotlarda eshitishning buzilishiga yaqin qarindoshlar o'rtasidagi nikoh, oila quruvchilarning yoshidagi farqning juda kattaligi kabi sabablar ham keltiriladi. Hozirgi kunda kar bolalarni o'qitishda turli texnik vositalardan keng foydalaniladi, ular qoldiqli eshitish sezgilarini rivojlantirish va faollashtirish imkonini beradi. Bu vositalarni vizual, akustik va taktil-vibratsiya sezgirlikka asoslangan vositalarga bo'lish mumkin. Bu-

lar, masalan eshitish apparati, kuchaytirgich mikrofon qurilmalari, tovush signallarini optik signallarga o'zgartiradigan vibroskoplar, tovush tebranishlarini taktil-vibratsiya analizatorlari qabul qiladigan elektrik va mexanik tebranishlarga o'zgartiradigan (transformatsiyalaydigan) vibratorlar.

Bu kabi xususiyatlarni keyingi o'zlashtirish va to'g'ri tushunish uchun karlik, keyingi karlik, zaif eshitish kabi tushunchalarni aniq farqlash va eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning psixologik-pedagogik xarakteristikalarini tuzish mumkin bo'lishi uchun, ularning toifalarini to'g'ri differentsiatsiyalash kerak bo'ladi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni tasniflash muammolari V. I. Fleri, N. M. Latovskiy, N. A. Vasilev, F. A. Rau, F. F. Rau, R. M. Boskis, S. A. Zankov, A. I. Dyachkov, I. V. Neyman kabi olimlar ishlari-da o'rganilgan. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni psixologik-pedagogik jihatdan to'g'ri tasniflash ularni o'qitish nazariyasi va amaliyoti, to'g'ri tashhis qo'yish, kar bola o'qishi kerak bo'lgan muassasa tipini belgilash uchun katta ahamiyatga ega.

Klassifikatsiya (tasnif) asosida quyidagi mezonlar mavjud bo'ladi: 1) eshitish qobiliyatini yo'qotganlik darajasi; 2) eshitish qobiliyatini yo'qotgan vaqt; 3) nutqiy rivojlanganlik darajasi.

Yuqorida ta'kidlanganimizdek, bola eshitish qobiliyatini, turli vaqtda va turli darajada yo'qotishi mumkin. Shunga ko'ra eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning quyidagi uchta asosiy guruhi farqlanadi (R. M. Boskis tasnifi):

- Nutqi bo'lmagan karlar (eski tasnif bo'yicha kar-soqov, gunglar).
- Nutqi saqlangan kar bolalar (keyin kar bo'lganlar).
- Zaif eshituvchi bolalar.

Nutqi bo'lmagan kar bolalar, yoki kar-soqov bolalarga nutqni tabiiy idrok etish imkoniyati, shuningdek, nutqni mustaqil egalash imkoniyatidan mahrum qiladigan darajada eshitish qobiliyatini yo'qotgan bolalar kiradi.

Nutqi saqlangan kar bolalar – uch-besh yoshida, nutqi amalda shakllanib ulgurgandan keyin, eshitish qobiliyatini yo'qotgan bolalar. Ular bilan olib boriladigan ishlarning asosiy vazifasi mavjud

nutqiy ko'nikmalarni mustaqamlash, nutqni parchalanishdan saqlash va lablardan o'qishga o'rgatish.

Zaif eshituvchi bolalar – eshitish analizatori funksiyasi qisman buzilgan bolalar. Eshitishning saqlanganlik darajasiga ko'ra ulardan ayrimlari nutqni qaysidir ma'noda mustaqil egallay oladi (masalan, engil yoki o'rtacha zaif eshituvchilik hollarida). Bu nutq qator kamchiliklarga ega bo'lib, ularni o'qitish jarayonida korrektsiyalash kerak bo'ladi.

Eshitishning buzilish vaqtiga ko'ra bolalarni quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin:

Buzilgan eshitish bilan tug'ilgan bolalar (homila rivojlanish davrida nomaqbul sharoitlar natijasida).

Nutqiy rivojlanish boshlanishidan oldin (1 yoshgacha) eshitish qobiliyatini yo'qotgan bolalar.

Nutqi rivojlanishning boshlang'ich bosqichlarida (bir-ikki yoshda) eshitish qobiliyatini yo'qotgan bolalar.

Nutqi shakllagandan keyin (3-5 yoshda) eshitish qobiliyatini yo'qotgan bolalar.

Bu guruhlarning qar biri, avvaal aytilganidek, ruhiy rivojlanishda o'z xususiyatlariga ega bo'ladi. Biz endi kar bolalarning ruhiy rivojlanish xususiyatlariga to'xtalamiz.

Kar bolalar ruhiy rivojlanish xususiyatlari va qonuniyatlarini o'rganar ekanmiz, maxsus psixologiya bu bilan pedagogik jarayonni yanada to'g'ri yo'lga qo'yish, bolalarni o'qitish va tarbiyalashning yanada samarali metod va tamoyillarini belgilash va aniqlash, shuningdek, ularning qalbiga chuqurroq kirib borish imkonini beradi. Bunda maxsus psixologiya o'zaro uzviy bog'liq bo'lgan turdosh fanlar: umumiy psixologiya, pedagogika va meditsina ma'lumotlaridan keng foydalanadi.

Kar bolaning ruhiy xususiyatlarini o'rganishda ruhiyat tabiati masalalarida materialistik psixologiyaning qoidalaridan kelib chiqish lozim bo'ladi. Surdopsixologiyaning rivojlanish tarixida, xuddi umumiy psixologiyada bo'lgani kabi, ikki qarama-qarshi oqim: materialistik va idealistik oqim o'rtasida kurash borgan.

Bu kurash ruhiy mohiyat va tabiatni talqin qilishda ayniqsa yaqqol ko'zga tashlanadi.

Maktabgacha yoshdagi kar bolalarning ruhiyati rivojlanish xususiyatlari alohida ruhiy jarayonlar va umuman shaxsning shakllanishida namoyon bo'ladi. Jumladan, eshitish sezgilarining yo'qligi yoki buzilganligi sababli kar bolalarda ko'rish va harakat sezgilari alohida ahamiyat kasb etadi, eshitadigan bolalarda jiddiy rol o'ynamaydigan taktil-vibratsiya sezgilari rivojlanadi va keskinlashadi. Xotira, tafakkur, nutq kabi ruhiy jarayonlar shakllanishida o'ziga xosliklar kuzatiladi. Ko'plab tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, kar bolalarning tafakkuri, eshitadigan va nutqni egalagan bolalarniki bilan solishtirganda, ko'proq obrazlilik, konkretlik, ko'rgazmalilik bilan ajralib turadi. Biroq nutqning shakllanish jarayoni ularda yanada o'ziga xos, alohida tarzda kechadi. Karlarda nutq spontan rivojlanishi mumkin emas, ular nutqni mustaqil egalay olmaydi. Tovush nutqi mavjud emasligi sababli karlarda mimika, daktilologiya, labdan o'qish kabi o'ziga xos muloqot shakllari ham rivojlanadi.

Maktabgacha yoshdagi kar bolaning ruhiyatini o'rganish uchun surdopsixologiyada quyidagi umumiy va maxsus (xususiy) metodlardan foydalaniladi: 1) kuzatish; 2) eksperiment; 3) suhbat; 4) bola faoliyati mahsulini o'rganish.

Bu metodlardan foydalanishga qo'yiladigan talablar umumiy psixologiyadagi kabi bo'lib, biroq kar bolalar bilan ishlashning o'ziga xosliklarini (masalan, nutqning yo'qligi sabab kommunikativ xarakterdagi qiyinchiliklarni) hisobga olish talab qilinadi.

Qoldiqli eshitish funksiyasini tadqiq qilish uchun maxsus shartli-reflektor metodika, shuningdek audiometriyadan foydalaniladi. Talaffuz, labdan o'qish, taktil- vibratsiya sezgirliigi va sh. k. larni o'rganish uchun ham maxsus metodlar mavjud.

Yuqorida aytilganidek, eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning uchta asosiy guruhi mavjud: karlar, zaif eshituvchilar va keyin kar bo'lganlar.

Kar bolalar eshitishning barqaror ikki yoqlama buzilishiga ega, u nasliy, tug'ma, yoki go'daklik davrida (nutqni egallamasdan oldin) orttirilgan bo'lishi mumkin. Kar bolalarni maxsus vositalar bilan nutqqa o'rgatilmasa, ular soqov – kar-soqov (gung) bo'lib qoladi.

Ularni nafaqat jonli so‘zlashuvda, balki 1960-yillargacha bajarilgan ilmiy tadqiqotlarda ham shunday atab kelingan. Ko‘pchilik kar bolalarda qoldiqli eshitish mavjud bo‘ladi. Ular faqat juda baland tovushlarni (70-80 dB) 2000 Gts gacha diapa’zonda qabul qila oladi. Odatda, kar bolalar past tovushlarni (500Gts gacha) yaxshi eshitadi va juda baland tovushlarni (2000 Gts dan yuqori) umuman qabul qilmaydi. Agar kar bolalar 70-85 dB balandlikdagi tovushlarni sezsa, ularning eshitish holati uchinchi darajali zaif eshituvchanlik hisoblanadi. Agar kar bolalar juda baland – 85 – 100 dB kuchli tovushlarni eshita, to‘rtinchi darajali zaif eshituvchanlik deb baholanadi. Kar bolalarni maxsus vositalar yordamida nutqqa o‘rgatish juda kam hollarda normal nutqqa yaqin bo‘lgan nutqning shakllanishini ta’minlaydi. Shunday qilib, karlik bolaning ruhiy rivojlanishida ikkilamchi o‘zgarishlarni – nutqning nisbatan sekin va o‘ziga xosliklar bilan rivojlanishini keltirib chiqaradi. Eshitishning buzilganligi va nutqning etarlicha rivojlanmaganligi bolaning barcha bilish qobiliyatlari rivojlanishidagi, uning irodaviy xulqi, emotsiyalari va hislari, xarakteri va shaxsining boshqa tomonlari shakllanishidagi o‘zgarishlarga olib keladi.

Eshitishda nuqsoni bo‘lgan barcha bolalar kabi kar bolalarning ruhiy rivojlanishi uchun ilk bolalik davrida ularning tarbiya va ta’limi qanday tashkil qilingani, bu jarayonda ularning psixologik rivojlanish xususiyatlari qanchalik e’tiborga olingani, bolaning kompensator rivojlanishini ta’minlaydigan ijtimoiy-pedagogik vositalar qanchalik sistemali realizatsiyalanganini favqulodda muhimdir.

Zaif eshituvchi bolalar – eshitishida nutqiy rivojlanishning buzilishiga olib keladigan qisman etishmovchiligi bo‘lgan bolalar. Zaif eshituvchilarga – eshitib idrok qilish sohasida juda katta farq bo‘lgan bolalar kiradi. 20-50dB va undan baland tovushlarni eshitia boshlaydigan (1-darajali ziif eshituvchilik) va 50-70 dB va undan baland tovushlarni eshitadigan (2-darajali zaif eshituvchilik) bolalar – zaif eshituvchi sanaladi. Mos ravishda turli bolalarda eshitiladigan tovushlarning balandligiga ko‘ra diapa’zoni ham kuchli farq qiladi. Ayrim bolalarda u deyarli cheklanmagan, boshqalarida karlarning baland eshitishiga yaqin. Zaif eshituvchi sifatida rivojdanadigan ay-

rim bolalarda kar bolalardagi kabi 3-darajali zaif eshituvchilik aniqlanadi, biroq bunda nafaqat past, balki o‘rta chastotadagi (1000 dan – 4000 Gts gacha) tovushlarni qabul qilish imkoniyati ta’kidlanadi.

Bolaning eshitishidagi etishmovchiliklar nutqni egallashning sekinlashishi, nutqni eshitib idrok etishning buzilishiga olib keladi. Zaif eshituvchi bolalarda nutq rivojlanganlik variantlari keskin farq qiladi va bolaning individual psixofiziologik xususiyatlari va u yashagan, tarbiya, ta’lim olgan ijtimoiy- pedagogik sharoitlarga bog‘liq bo‘ladi. Hatto 2- darajali ziif eshituvchi bo‘lgan bola ham maktab davriga kelib, ayrim so‘z va nutq tovushlari talaffuzida kichik xatolar bilan, rivojlangan, grammatik va leksik jihatdan to‘g‘ri nutqqa ega bo‘lishi mumkin. Bunday bolaning ruhiy rivojlanishi normal bolaniqiga yaqin bo‘ladi. Ayni paytda faqat 1-darajali paytda zaif eshituvchi bola rivojlanishning nomaqbul ijtimoiy- pedagogik sharoitlarida 7 yoshga kelib, faqat sodda gaplardan yoki alohida so‘zlardan foydalanishi, bunda uning nutqida noto‘g‘ri talaffuz ko‘p bo‘lishi, so‘z ma’nolarini qorishtirishi, grammatik so‘z qurilishlarida turli buzilishlarga yo‘l qo‘yishi mumkin. Bunday bolalarda kar bolalar uchun xarakterli bo‘lgan ruhiy rivojlanish xususiyatlari kuzatiladi.

Kech kar bo‘lganlar – nutqni egallaganidan keyin, ya’ni 2-3 yoshda qandaydir kasallik yoki jarohat oqibatida eshitish qobiliyatini yo‘qotgan bolalar. Bunday bolalarda eshitish qobiliyatining yo‘qotilishi turlicha: total (yoki karlikka yaqin), yoki zaif eshitadigan bolalarda kuzatiladigan holatlarga yaqin bo‘ladi. Bolalarda ko‘plab tovushlarni eshitmagani yoki buzuq qolda eshitgani, ularga nima deyishganini tushunmaganligi tufayli og‘ir ruhiy reaksiya paydo bo‘lishi mumkin. Ba’zan bu bolaning qar qanday muloqotdan to‘liq bosh tortishiga, hatto ruhiy kasalliklarga olib keladi. Muammo bolaning og‘zaki nutqni qabul qilish va tushunishga o‘rgatishdan iborat. Agar bolada yetarli darajada qoldiqli eshitish mavjud bo‘lsa, bunga eshitish apparati (qurilmasi) yordamida erishiladi. Qoldiqli eshitish kam bo‘lsa, nutqni eshitish apparati va so‘zlovchining «labidan o‘qish» yordamida qabul qilish majburiy bo‘ladi. Total (butunlay) kar bolalarda daktilologiya, yozma nutq va ehtimol karlarning imo-ishora nutqidan foydalanish lozim bo‘ladi. Keyin kar bo‘lgan

bolani o'qitish va tarbiyalash uchun qulay sharoitlar jamlanganda, uning nutqi, bilish va irodaviy jarayonlarining rivojlanishi normal bolaniqiga yaqinlashadi. Biroq emotsional soha, shaxsiy sifatlar va shaxslararo munosabatlar shakllanishidagi o'ziga xoslik juda kam hollarda bartaraf qilinadi.

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarda turli a'zo va sistemalarda qo'shimcha birlamchi buzilishlar bo'lishi mumkin. Eshitishning nasliy buzilishining ko'rish, teri qoplami, yurak va boshqa a'zolarning jarohatlanishi bilan kechadigan bir necha shakli (Usher, Alstrem, Virdenburg, Alport, Pendrel va b. sindromi) mavjud. Onaning homiladorlikning dastlabki ikki oyida kechirgan kasalligi bois tug'ma karlik va zaif eshituvchanlikda, odatda, ko'rishning buzilishi (katarakta) va tug'ma kardiopatiya (Grig triadasi) kuzatiladi. Bu kabi kasallanish bilan tug'ilgan bolada mikrotsefaliya va umumiy miya etishmovchiligi kuzatilishi mumkin.

Yangi tug'ilgan chaqaloqlar gemolitik kasalligida, uning sababi bola va ona qonining rezus – faktor bo'yicha mos kelmasligi yoki ularning qoni turli guruhlariga mansub bo'lishi mumkin, miyaning umumiy jarohatlanishi va oligofreniya, miyaning diffuz jarohatlanishi, miyaning qobiqosti bo'limlari jarohatlanishi bilan ifodalangan giperkinetik sindromning psixofizik rivojlanishidagi kechikkanlik, spastik parez va paralichlar ko'rinishidagi jarohatlanish, yuz nervining zaifligi bilan kechadigan asab tizimining yengil jarohatlanishi, g'ilyalik, boshqa ko'z-harakat buzilishlari va motor rivojlanishning umumiy kechikishi bilan eshitishning buzilishi kuzatiladi. Bunda eshitishning buzilishi tovush ta'sirlarining analiz va sintezi sodir bo'lishi kerak bo'lgan miya sistemalarining buzilishi bilan belgilan.

Kalla suyagining jarohatlanishi oqibatida yuzaga kelgan eshitishning orttirilgan buzilishi nafaqat eshitish analizatorining retseptor bo'limi, balki uning o'tkazuvchi yo'llari va qobiq qismi buzilishlari (nuqsonlari) bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Bola kechirgan meningit yoki meningoentsefalit eshitishning buzilishini keltirib chiqarishi va u yoki bu darajadagi miya etishmovchiligiga olib kelishi mumkin.

Nasliy karlik va zaif eshituvchilikning ayrim shakllarida, homila paytida eshitishning zararlanishiga olik keladigan qator kasalliklar-

da, shuningdek o'rta va ichki quloq sohasida turli shamollash jarayonlarida vestibulyar apparat jarohatlanadi.

Shu bilan birga eshitish va boshqa sistemalar jarohatlanishidan iborat murakkab, kompleks buzilishlar turli sabablar ta'sirida va turli paytlarda yuzaga kelishi mumkin.

Shunday qilib, kar va zaif eshituvchi bolalarda eshitishning buzilishidan tashqari quyidagi nuqsonlar kuzatilishi mumkin:

- vestibulyar apparat faoliyatining buzilishi;
- ko'rish buzilishining turli variantlari;
- ruhiy rivojlanishning birlamchi kechikishiga olib keladigan minimal miya disfunktsiyasi. Bunda har qanday salbiy omillar miyaga bevosita ta'sir qilishi mumkin, yoki boshqa hollarda, miya etishmovchiligi yurak-qon-tomir, nafas, ajratish va boshqa – miya ishini o'zgartiradigan sistemalarda og'ir somatik kasalliklar natijasida yuzaga keladi;
- oligofreniyaga olib keladigan miyaning keng jarohatlanishi;
- bolalar serebral paralichi yoki harakat sohasi regulyatsiyasida boshqa o'zgarishlarga olib keladigan miya sistemalarining buzilishi;
- miyaning eshitish – nutq sistemasi (qobiq va qobiq osti tuzilmalarining) lokal buzilishlari;
- markaziy nerv sistemasi va butun organizmning ruhiy kasalliklar (shizofreniya, maniqa-depressiv psixoz va b.) ga olib keladigan kasalliklari;
- organizmning umumiy zaiflashuviga olib keladigan ichki a'zolar: yurak, o'pka, buyrak, ovqat qazm qilish sistemasi va b. dagi og'ir kasalliklar;
- chuqur ijtimoiy-pedagogik qarovsizliklar.

Surdopsixologiyaning predmeti bolalarning tug'ilishidan katta bo'lgunigacha ruhiy rivojlanish qonuniyatlarini ochib berish, shuningdek kar va zaif eshituvchi katta yoshlilarning ruhiyatidagi xususiyatlarini tavsiflashdan iborat.

Surdopsixologiyaning vazifalari – eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar ruhiyati rivojlanishiga ijobiy va salbiy ta'sir etadigan sharoit va omillarni aniqlash, bunday bolalarning optimal ruhiy rivojla-

nishiga ko‘maklashadigan ijtimoiy-pedagogik yo‘nalishlarni ajratib ko‘rsatishdan iborat.

Surdopsixologiya metodlari

Surdopsixologiya metodlarining o‘ziga xosligi bolalardagi buzilgan eshitish omili va o‘ziga xos nutqiy rivojlanish bilan belgilangan. Bundan tashqari, eshitishida nuqsone bo‘lgan bolalar orasida boshqa birlamchi nuqsone bo‘lganlari ham ko‘plab uchraydi. O‘rganilayotgan guruh bolalarining qariyb yarmi ikki yoki qo‘shimcha nuqsonga ega bo‘ladi. Shu sababli bolalarni asl psixologik tadqiq etishdan oldin quyidagi ko‘rsatkichlarni o‘z ichiga oladigan batafsil anamnestic ma‘lumotlarni to‘plash lozim:

1. Bola o‘sayotgan oilaning tavsifi. Oilaning tarkibi, farzandlar soni. Oilaning barcha a‘zolarining yoshi, ma‘lumoti, ish va mashg‘ulot turi, ularning salomatligi (surunkali kasalliklarning mavjudligi), oilada yoki qarindoshlar orasida eshitishida nuqsone borlar mavjudligi.

2. Onaning homiladorligi haqida ma‘lumotlar (bu nechanchi homilasi va nechanchi bor farzand ko‘rishi). Ona biror surunkali kasallik bilan og‘riganmi, ularning homiladorlik davridagi ko‘rinishi, davolanish turlari. Ona shu homiladorlik paytida qanday yuqumli kasalliklarga chalingan va aniq qaysi muddatlarda (ona homiladorligining dastlabki uchdan bir qismida kasalga chalinganligiga alohida e‘tibor qaratiladi), bola bilan onaning qoni birikuvchanligi. Tug‘ish haqida ma‘lumotlar: qachon suv ketgan va ona bu vaqtda qaerda bo‘lgan, tug‘ish vaqtida stimulyatsiyadan foydalanilganmi va qanday (keserevo, qisqichlar, medikomentoz vositalar); suv ketganidan keyin qancha muddatda bola dunyoga kelgan (gipoksiya bo‘lganmi); tug‘ilish vaqtida bola to‘g‘ri kelganmi; shu zohatiyoq yig‘laganmi; chaqaloqning bo‘yi va vazni; birinchi marta ovqatlanirishga qachon olib kelishgan; qanday tashhis bilan chiqarib yuborishgan.

3. Bola tug‘ilganidan psixologik tekshirish o‘tkazilayotgan davrgacha boshidan kechirgan barcha kasalliklar haqida ma‘lumot; bolaning eshitishidagi nuqsone haqida tashhis bir-

inchi marta qachon qo‘yilgan; uning birinchi audiogramma ko‘rsatkichlari; eshitishning yanada pasayishi kuzatilganmi, qaysi holatda?

4. Psixonevrolog, ona, tarbiyachi va pedagoglarning kuza-tishlari bo‘yicha bolaning psixofizik (ruhiy- jismoniy) rivojlanishi haqidagi ma‘lumotlar. Bola boshini qachon tuta boshlagan, qorniga ag‘anay boshlagan, ko‘tarila va o‘tira boshlagan, emaklagan, qachon tura va yura boshlagan; qachon polda yura boshlagan; yurishni o‘rganganida bolada qanday qiyinchiliklar kuzatilgan. Onasi yoki boshqa odam yaqinlashganidagi jonlanish kompleksi birinchi bor qachon kuzatilgan? Qachon gu-gulash boshlagan? Bola tovushlarga reaksiya qilmaganini yoki faqat juda baland tovushlarga reaksiya qilishini qachon payqashgan? Bolaga qaratilgan nutqqa adekvat reaksiya bo‘lganmi? Kattalar nutqini tushunish hol-lari bo‘lganmi va bu qanday sharoitlarda kechgan? Bolada barqaror ma‘nolarga ega o‘z so‘zlari (yoki so‘z iboralari), o‘z imo-ishoralari qachon paydo bo‘lgan? Bola atrofdagilar bilan muloqotda ulardan qanday foydalangan?

Qachon bola o‘ziga xizmat qila boshlagan – tuvakka borishni, yuvinish, ovqatlanish, kiyinishni boshlagan? Ilk bolaligida, keyinroq va hozirda sevimli mashg‘ulotlari, o‘yin va o‘yinchoqlari qanday bo‘lgan?

5. Bolaning pediatr, psixonevrolog, otolaringolog (eshitishni **subyektiv** tekshirish emas, balki chaqirilgan potentsiallar metodikasi yordamida **obyektiv** tekshirish maqsadga muvofiq), oftalmolog (na-faqat ko‘rish o‘tkirliги, balki ko‘z tubi holati, ko‘rish maydonining, ko‘z – harakat reflekslarining mavjudligi ta’kidlanadi) tomonidan so‘nggi tibbiy ko‘rik ma‘lumotlari. Bolaning harakat soqasi, jum-ladan bolaning qaysi qo‘li etakchi ekani (o‘naqay yo chapaqayligi) haqida ma‘lumotlarni olish maqsadga muvofiq. Bunda shifokor kar yo zaif eshituvchi bola bilan muloqot qila olishi, bola u bergan top-shiriqlarni tushunishiga erishishi juda muhim.

6. Bolaning umumiy ta’lim va tarbiyasi haqida ma‘lumotlar (qaysi muddatlarda yasli, bolalar boqchasi, maktabga borgani, surdopedagoglar tomonidan ixtisoslashtirilgan ta’lim va tarbiya qa-

chon, qay sharoitlarda boshlangani, bunday ta'lim va tarbiyaning umumiy natijalari).

Barcha ma'lumotlarni diqqat bilan o'rganib, surdopsixolog bolani eshitishi bo'yicha qaysi guruhga tayinlash, uning eshitishdagi nuqsonli tabiatini, barcha ma'lumotlar yig'indisiga ko'ra sub'ektning faqat eshitishida yoki yana qaysidir boshqa a'zo va sistemalarida buzilishlar bor ekanini aniqlaydi. Bola hayotining ijtimoiy-pedagogik sharoitlariga ko'ra bolaning tegishli pedagogik yordam olgan - olmaganligi (bolada ijtimoiy-pedagogik qarovsizlik mavjudligini) aniqlaydi.

Psixologik tadqiqot boshlanishidan oldin barcha dastlabki ma'lumotlar va tekshirish natijalariga asoslanib, bu kar yoki zaif eshituvchi bolaning ko'rish, harakat sohasida nuqsonlari, ruhiy rivojlanishida birlamchi kechikish yoki aqli zaiflik bor-yo'qligi haqidagi savolga javob berish uchun sinaluvchilarning qar biri bilan uning ko'rish va harakat imkoniyatlari, uning ko'rgazmali fikrlash va nutqi rivojlanganlik darajasini aniqlash maqsadida dastlabki psixologik shaxsiy eksperiment o'tkazish maqsadga muvofiq.

Har qanday psixologik tekshirish o'tkazganda eshitishning buzilganlik darajasi, boshqa birlamchi buzilishlar mavjud yo yo'qligi, bolaning yoshi kabi ahamiyatli belgilarni ajratish muhim sanaladi. Deylik, tekshirish uchun qo'shimcha birlamchi buzilishlari bo'lmagan kar bolalar guruhi tanlanadi va maktabgacha katta yoshdagi (5-7 yosh) bolalarning qandaydir ruhiy funktsiyasi rivojlanganlik darajasini o'rganish ko'zda tutiladi. Bu holda ikkita kichik guruh tuzish samarali bo'ladi: birinchi guruh – o'rtacha 5 yoshu olti oylik (5 yoshdan 6 yoshgacha) bolalar; ikkinchisi – o'rtacha 6 yoshu olti oylik (6 yoshdan 7 yoshgacha) bolalar guruhi. Bunda qar bir guruhda kamida 12 (iloji bo'lsa 20 tagacha) bola bo'lishi maqsadga muvofiq. Ikkala kichik guruh natijalarini qiyoslaganda, tekshirilayotgan funktsiyada 2 yilda sodir bo'lgan va maktabgacha katta yoshdagi bolalarda kuzatiladigan o'zgarishlarni, bundan tashqari, shu davrda bu funktsiya rivojlanishidagi individual xususiyatlarni aniqlash mumkin bo'ladi.

Tekshirishni tashkil qilishning bir varianti – o'zining ma'lum ds-turi asosida ishlaydigan ma'lum bir maxsus muassasadan bolalarni

tanlash, ikkinchi varianti-turli muassasalardan bolalarni tanlab olish, bunda sinaluvchilarning yosh jihatdan analogik guruhlarini tashkil qilish va turli muassasalarda tarbiyalangan sinaluvchilar natijalarini qiyoslash kerak bo'ladi. Bolalar uyda tarbiya olgan bo'lsa, ularning natijalarini ham alohida olish, u yoki bu maxsus bolalar muassasasida tarbiya olgan bolalarniki bilan qiyoslash kerak bo'ladi. Boshqacha aytganda, bola yoki bolalar guruhi qaysi dastur asosida tarbiya olayotganini ham hisobga olish kerak bo'ladi. Bu maktab yoshidagi bolalarga ham taalluqlidir.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning ruhiy rivojlanishini o'rganishda bolalar va pedagogik psixologiya metodlaridan ham foydalaniladi. Biroq ulardan foydalanish ma'lum o'ziga xosliklarga ega. Kuzatish, faoliyat maqsullarini o'rganish yo bo'lajak sinaluvchilar bo'lgan bolalar bilan dastlabki tanishuvda qo'llanadi, yo goh qayd qiluvchi, goh o'rgatuvchi xarakterdagi eksperiment tarkibiga alohida qism bo'lib kirishi mumkin.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning ruhiy rivojlanishini o'rganishda asosan eksperimentning quyidagi to'rt turidan foydalaniladi:

Birinchisi – ma'lum dastur asosida qat'iy qurilgan eksperiment har bir bola bilan individual tartibda o'tkaziladi. Eksperiment qayd qiluvchi bo'lishi mumkin. Biroq kar va zaif eshituvchi bolalarni ko'p yillik o'rganishlar shuni ko'rsatadiki, eksperimentni topshiriqlarni bajarishda sinaluvchiga yordamning avvaldan rejalashtirilgan, doimo bir xil tashkil qilinadigan turlarini kiritish bilan tashkil qilish samaraliroq bo'ladi.

Sinaluvchi bilan olib boriladigan qisqacha o'rgatish u topshiriqni bajarishda yoki masalani echishda qanday qiyinchiliklarga duch kelayotganini tushunish, bu bilan sinaluvchida shakllangan u yoki bu malaka, ko'nikma strukturasi chuqurroq kirib borish imkonini beradi. Bu eksperimentning **ikkinchi turi**.

Uchinchi tur eksperiment sinaluvchilarda qandaydir ruhiy harakatlarni, masalan analiz, sintez, qiyoslash, abstraktsiyalash (mavhumlashtirish) va umumlashtirish kabi fikrlash amallarini bajarish ko'nikmalarini uzoq muddat, bosqichma-bosqich shakllantirishga

qaratiladi. Bunday eksperiment qat'iy oldindan rejalashtirilgan, har xil kunlari o'tkaziladigan turli mashg'ulotlarni o'z ichiga oladi. U ikki variantda bo'lishi mumkin. Birinchi variant – eksperiment sinaluvchi bilan yakka tartibda (alohida) o'tkaziladi. eksperimentning ikkinchi variantida tajribada taxminan teng imkoniyatlarga va ma'lum masalada taxminan bir xil ma'lumotga ega bo'lgan, bu birinchi yoki ikkinchi tur eksperiment strukturasi bo'yicha o'tkaziladigan dastlabki tekshirishda aniqlanadi, bir necha sinaluvchi qatnashadi. Bunday eksperimentlarning natijalari, birinchidan, bolalarda ma'lum ruhiy jarayonlar shakllanish qonuniyatlari haqida fikr yuritish, ikkinchidan, surdopedagoglar uchun ishni tashkil qilish, uning mazmuni, ko'rgazmalilikdan foydalanish, bolalarda ma'lum ruhiy jarayonlar rivojlanishiga erishish imkonini beradigan metod va usullar bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish mumkin.

Eksperimentning **to'rtinchi, psixologik-pedagogik turi** odatiy mashg'ulot (yasli-boqchada) yoki dars shaklida (maktabda) tarbiyachi, o'qituvchi yoki pedagog tomonidan qat'iy belgilangan sistema bo'yicha o'tkaziladi, unda mashg'ulotlarning butun mazmuni, bolalarning kattalar bilan va o'zaro muloqot shakli, foydalaniladigan ko'rgazmalilik va qo'shimcha tushuntirish, aniqlashtirish turlari ikir-chikirigacha o'ylab qo'yiladi. Bu eksperimentchi tomonidan nuqta o'ylangan va shu sinf yoki guruh bolalari bilan doimiy shuqullanib kelgan katta yoshli kishi bilan ishlab chiqilgan bitta mashg'ulot yoki turkum mashg'ulotlar bo'lishi mumkin. Shuningdek qar bir mashg'ulotni yanada to'liq qayd qilish usullari ham o'ylanadi va amalga oshiriladi. Eksperimental mashg'ulotlarning bu kabi turkumi bolalarning u yoki bu malaka va qobiliyatlarida ma'lum darajada orqada qolish, yo o'ziga xoslikni aniqlagan va ularni kompensator shakllantirish imkoniyatlarini belgilab bergan tadqiqot o'tkazilganidan keyingi bosqichda o'tkaziladi. Bu kabi tadqiqotlarga kar o'quvchilarda sabab – oqibatli fikrlash malakalarini rivojlantirish usullarini ishlab chiqish (T. A. Grigoreva) va kar o'quvchilarning nutqini o'zakdosh so'zlar bilan boyitish borasida rivojlantirish (T. F. Marchuk) misol bo'ladi. Keltirilgan tugallovchi to'rtinchi tur eksperimentlar mualliflarga

ta'lim jarayoniga tatbiq qilinadigan mashg'ulotlar sistemasini ishlab chiqish imkonini beradi.

Kar va zaif eshitadigan bolalar bilan eksperimentda ta'minlash qiyinroq bo'lgan juda muhim shartlardan biri – bola unga taklif etilgan topshiriqni to'g'ri tushunishiga, ya'ni eksperiment sharoitida undan nima talab qilinganini tushunishiga erishishdir. Buning uchun strukturasi ko'ra asosiy topshiriq bilan bir xil, lekin osonroq bo'lgan kirish topshiriqdan ratsional foydalanish kerak. Bunda eksperimentchi tushuntirishlar berib, bola uchun tushunarli og'zaki nutqdan (ba'zan daktillash yoki tablichkalarga oldindan yozilgan so'z va sodda gaplarni o'qish bilan, bola o'qiydi), shuningdek ko'rsatish va chizgi beradigan imo-ishoralardan foydalanib, sinaluvchining kirish topshiriqni albatta bajarishini ta'minlashi kerak. Bu etarli bo'lmasa, eksperimentchi avvaldan o'ylangan va har bir sinaluvchi uchun bir xil bo'lgan bosqichli yordam ko'rsatiladi. Ba'zan kirish topshiriqni sinaluvchi eksperimentchi bilan birga bajaradi. Bu holda ikkinchi kirish topshirig'i beriladi va uni mustaqil bajarish taklif qilinadi.

Har bir eksperimentda tadqiqot natijalarini miqdor va sifat jihatidan baholash oldindan o'ylab qo'yiladi. Eksperiment tugallangach, natijalarni qayta ishlash xarakterida zarur aniqlashtirishlar qilinadi. Kichik saylanmalar uchun statistik qayta ishlash metodlari qo'llanadi, yosh guruhlari bo'yicha miqdor natijalar, shuningdek eshitadigan va eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning natijalari qiyoslanadi. U yoki bu ruhiy jarayonning rivojlanganlik darajalari korrelyatsion taqlil qilinadi. Natijalarni miqdor va sifat jihatidan baholash asosida u yoki bu ruhiy jarayonning darajasi, to'liqligi yoki rivojlanishidagi o'ziga xosliklar haqida xulosa qilinadi va bu jarayonni ta'lim va tarbiya sharoitida takomillashtirishga oid tavsiyalar ishlanadi.

Yuqoridagilar bilan birga anketa (so'rov) metodining turlicha variantlaridan foydalaniladi. Qator hollarda bu metod qo'shimcha sanaladi. Masalan, farzandlari sinaluvchi rolini bajarayotgan bolalarning ota-onalariga uy sharoiti, oila a'zolarining munosabatlari, ularning uyda va tashqarida odatiy mashg'ulotlarini aniqlashga oid

anketa savollari beriladi. Anketa metodidan bolalar, o'spirinlar va kattalarning shaxsi xususiyatlarini va shaxsiy o'zaro munosabatlarini o'rganish uchun keng foydalaniladi. Katta bo'lgan kar va zaif eshituvchilarning shaxsiy pozitsiyalarini o'rganish uchun anketa metodidan foydalanamiz. Ularning olgan ma'lumoti, ish turi – ixtisoslik bo'yichami – yoki yo'qmi, ishidan qoniqishi yoki unga munosabati salbiymi yoki ijobiyligi, oilasi tarkibi va oilaning ichki o'zaro munosabatlari, do'stlari va yordamchilari borligi, ular bilan o'zaro munosabatlari qandayligi, ta'limni davom ettirish istagi bor-yo'qligi, qiziqish va moyilliklari va sh. k o'rganiladi).

Eshitish analizatorlarining buzilishi oqibatida eshitish qobiliyatining pasayib ketishi, karlik, qulog'ida og'irlik, eshitish agnoziyasi kabi nuqsonlar paydo qiladi. Yosh bolalarda eshitishning pasayishi ko'pincha eshitish asablarining shikastlanish bilan bog'liq bo'ladi. Masalan: maktab yoshidagi bolalarning 70 % ida uchraydigan karlik meningit kasalligi bilan oqriganda paydo bo'ladi. Oliy eshitish a'zolarining anomal rivojlanishi, turli shikastlar ham karlikka sabab bo'ladi. Karlik turlari har xil prinsiplarda qarab toifalanadi. Masalan: karlik qachon paydo bo'lganligiga qarab ham ajratiladi. Homiladorlik davridayoq eshitish a'zolarining rivojlanmay qolishi yoki shikastlaganligi, tug'ilgandan keyin o'sa boshlashi har xil sabablarga ko'ra eshitmay qolishi va hokozolar. Ko'p xollarda bolalarning yosh davrida pereferik retseptorlarning (eshitish asablari, ovoz qabul qiluvchi markazlarning shikastlanishi natijasida karlik paydo bo'ladi. Albatta kar bolalarda sog'lom bolalarga xos bo'lgan barcha xususiyatlar mavjud. Ammo kar bolalarda nutqning yo'qligi ular psixologiyasi atrof-muhitga moslanish jarayonida alohida xususiyatga ega bo'ladi. Bu xususiyati shundan iboratki, kar bolalardagi fikrlash qobiliyati ko'rish, sezish, hid bilish kabi analizatorlar asosida rivojlanadi, ya'ni ularning fikrlashi aniq obrazli bo'ladi. Albatta bu holat analizatorlik belgisi emas. Bunday bolalar maxsus boqchalar yoki maktablarda tarbiya olsalar, hayotiy zarur so'zlarni aytishga o'rgana oladilar va absrakt fikrlash qobiliyatini shakllantiradilar. Bolalardagi bunday nuqsonlarni qanchalik erta-roq aniqlansa, ularning so'z boyligi shunchalik ortadi va muloqot

qila olishiga imkon yaratiladi. Og'zaki nutqqa ertaroq o'rgatilgan kar bolalar – muntazam shuqullana borib, suhbatdoshining gaplarini uning lab qimirlashiga qarab ham anglab oladigan bo'ladilar. Bunday samaraga albatta malakali pedagoglar yordamida erishiladi. Ammo hanuzgacha etarli darajada mukammal bo'lgan metodik qo'llanmalarning yo'qligi, maxsus boqcha va maktablarning yetarli emasligi, qolaversa, malakali pedagog-tarbiyachilarning kamligi bois, kar bolalarning ko'pchiligi og'zaki nutqni egallay olmayapti va atrofdagilar bilan muloqotda bo'layapti. Shuni ham eslatib o'tishimiz kerakki, ba'zi bir mualliflar (Tartman, Myuller, Kusmau kabilari) kar bolalarni chala, aqlizaif, ko'p hollarda tajang va kasalmand bo'ladi deb yozganlar. Bunday fikrlarga 18-asrdayoq A. Rodisov qarshi chiqib, karlar psixikasining o'ziga xos xususiyatlarini tariflagan. Karlar harakatidagi tajanglik, ba'zi hollardagi qo'pollik yoki jazava avvalo ular hayotida odamlar bilan normal muloqotda bo'laolmasliklaridan kelib chiqadigan noqulayliklar. Ishsizlik, qashshoqlik kabi hukm surgan illatlar – eski davrlarga xos bo'lgan ko'rinishlardir. Keyingi davrdagi tadqiqotlar esa kar insonlarning ham yaxshi xislatlar egasi ekanligini tasdiqlaydi. Ularda ham mehnatga sa'zovorlik, hamdo'stlik, halollik, adolatlilik, ya'ni barcha sog'lom odamlarga xos bo'lgan xislatlar yetarlicha ekanligi ayonlashadi. Shu sababli ishlab chiqarish korxonalarida va turli xil kasblarda kar odamlar samarali mehnat qilmoqdalar. Ularning hayotga tez moslanib ketishida malakali pedagoglar – tarbiyachilarning roli muhimdir.

Eshitish analizatorining markaziy bo'limining tuzilishi va o'ziga xos o'zgarishlari, eshitish analizatorining markaziy va pereferik qismi faoliyatidan, eshitish analizatorining o'tkazuvchi bo'limining patologiyasi

Eshitish analizatorining shikastlanishi oqibatida eshitish qobiliyatining pasayib ketishi – karlik, qulog'i og'irlik, eshitish agnoziyasi kabi nuqsonlar paydo bo'ladi. Yosh bolalardagi eshitishning pasayishi qulog'idagi eshitish asablari shikastlanishi bilan bog'liq bo'ladi.

Masalan, maktab yoshidagi bolalarning 70 % ida chiqadigan karlik meningit kasali bilan ogʻriganda paydo boʻladi. Eshitish aʼzolarining anomal rivojlanishi, turli shikastlar ham karlikka sabab boʻladi.

Karlikning toifalari. Karlik turlarini har xil prinsiplara qarab, toifalarga ajratiladi. Masalan, karlik qachon paydo boʻlganiga qarab ham ajratishadi. Homila davridayoq eshitish aʼzolarining rivojlanmay qolishi yoki shikastlanishi, tugilgandan soʻng oʻsa boshlash davrida har xil sabsblarga koʻra eshitmay qolishi va hokazo. Qulogʻi zaif hollarda, bolalarning yosh davrida peredorin retseptorlarning (eshitish asablari, ovoz qabul qiluvchi markazning ish pasayishi natijasida karlik paydo boʻladi.

Albatta, kar bolalarda sogʻlom bolalarga xos boʻlgan barcha xususiyatlar mavjudir. Ammo kar bolalardagi nutqning yoqligi ular psixologiyasi atrof-muhitga moslashish jarayonida oʻziga xos xususiyatlarga ega boʻladi. Oʻz navbatida, nutq fikrlash bilan oʻzaro bogʻliq bulganligi sababli, kar bolalarda fikrlash jarayoni alohida xususiyatga ega boʻladi. Bu xususiyat shundan iboratki, kar bolalardagi fikrlash qobilyati koʻrish, sezish, hid bilish kabi analizator asosida rivojlanadi, yani ularning fikrlashi aniq obrazli boʻladi. Ammo bu holat hech qachon aqli zaiflik belgisi deb qaralmagan. Bunday bolalar maxsus bogʻcha yoki maktablarda tarbiya olsalar, hayotiy zarur soʻzlar aytishga oʻrgana oladilar va abstrakt fikrlash qobilyati ham shakllana boradi. Bolalardagi bunday nuqson qanchalik erta aniqlansa, ularning soʻz boyligi shunchalik ortadi va muloqot kila olishga imkon yaraladi. Ogʻzaki nutqqa ertaroq oʻrgatilgan kar bolalar muntazam shugullana borib, suhbatdohining gaplarini uning lab qimirlashiga qarab anglab oladiganlari boʻladi. Bunday samaraga, albatta malakali pedagoglar yordamida erishiladi. Ammo hanuzgacha yetarli darajada mukammal boʻlgan metodik qoʻllanmalarining yoʻqligi, maxsus bogʻcha va maktablarning yetarli emasligi, qolaversa, malakali pedagog – tarbiyachilarning kamligi bois, kar bolalarning koʻpchiligi ogzaki nutqni egallay olmayapti va atrofdegilar bilan mimika yoki kul harakati ila muloqatda boʻladilar.

Kar va zaif eshitadigan bolalar tarbiyasi va pedagogikasi murakkab jarayon boʻlib, pedagog-tarbiyachilardan alohida malaka va bilim talab etadi.

Shu sababli har bir pedagogik-tarbiyachi kar bolalarni oʻqitish –tarbiyalash metodikasini, ular fiziologiyasini ham bilishlari lozim.

Sogʻlom bola tashqi muhitni eng avvalo koʻrish va eshitish analizatorlari orqali oʻzlashtiradi. Yosh bola bir kunda kamida 8000 dan ortiq koʻrish va eshitish organlari orqali tashqi muhit taʼsirini qabul qiladi. Mashhur fiziolog M. M. Suchunov eshitish organlari tashqi muhitni oʻrganishda eng kuchli retseptor ekanligini takidlagan. Kar bolalarda esa bunday qobiliyat yoʻq, demak, ogʻzaki nutq ham yoʻq. Endi tashqi muhitni oʻrganish, idrok qilishda koʻrish, vibratsion va tanbil analizatorlar faol katnashadi. Markaziy asab sistemasi ushbu analizatorlar faoliyatini kuchaytiradi.

Karlarning oʻzaro muloqoti oʻziga xos imo-ishora (qoʻl harakati) va mimika vositasida amalga oshadi. Albatta bunday imo-ishoralar juda sodda kurinishga ega boʻlib, asosan predmetlar, ularning tuzilishi, vazifasi, harakati va hokazo kabi xususiyatlarini bildiradi.

Asta–sekin imo–ishoralardan labning qimirlashiga qarab muloqot qilish malakasi oʻzlashtiriladi. Bunda kar, oʻziga qarata aytilgan soʻzlarni eshitmaydi, ammo gapirayotgan odamning lab qimirlashiga nazar solib turadi. Muntazam ravishda tajribali pedagog rahbarligida ushbu usulda shugʻullana borish yaxshi samara beradi.

Lab qimirlashidan oʻqib olish malakasi osonlikcha toʻplanmaydi. Hamma karlar barobar oʻzlashtira olmasliklari mumkin. Har holda bu usul karlarning atrofdegilar bilan aloqada boʻlib turishiga omil boʻladi.

Daktilologiya – «barmoqlar alifbesi» deb ataladigan usulda kar bolalar oʻzaro muloqotda boʻlishlari mumkin. Bunda soʻz muomilasidagi harflar barmoqning har turli holatlari bilan belgilanadi. Kaftdagi barmoqlarni har turli koʻrinishda – buklangan, yarimbuklangan, orasi ochiq holda yoki birlashgan holda ishlatib maʼlum bir soʻzni anglatish mumkin.

Pedagog-tarbiyachilar yana shunga eʼtibor berishlari lozimki, umuman eshitmaydigan kar bolalar hayotda juda kam uchraydi. Kar

deb hisoblangan bolalarning aksariyatida biroz bo'lsa ham eshitish qobiliyati bo'ladi. Audiometrik tekhirishlar natijasida mutaxassis olimlar barcha kar bolalarning saqlanib qolgan eshitish qobiliyatiga qarab ularni to'rt guruhga ajratadilar.

Birinchi guruhga eng past chastotadagi tovushlarni eshita oladigan kar bolalarni kiritganlar. Bu guruhdagi bolalar qulog'i yonida chiqqan baland zarbli, unli tovushni eshita oladilar.

Ikkinchi guruhga – past chastotadagi tovushlarni, yani quloq yonida chiqqan baland tovushni, hamda ba'zi bir unli tovushni angalay oladiganlarni kiritganlar.

Uchinchi guruhdagilar – o'zaro muloqotdagi so'zlarni eshita oladi va ba'zi so'z jumlarini farqlay oladi, hatto tanish bo'lgan ba'zi so'zlarni angalay oladi.

To'rtinchi guruhdagilar – 2 m. oraliqdan uzoq bo'lmagan, masofadagi suhbatni ovoz kuchaytirgichlar yordamida esa pedagog darsini eshitishi mumkin bulgan bolalar kiritilgan.

Muntazam ravishda LOR shifokor na'zorati o'tkazilib turilganda, quloq kasalliklari shifosi uchun shoshilinch ravishda davolanishni davom ettirish mumkin. Oxirgi paytlarda eshitish qobiliyatini yo'qotgan bolalarga ovozni kuchaytirib beruvchi, tranzistor apparatlaridan foydalanish tavsiya etiladi. Bunday apparatlar juda qulay va shinam ishlangan bo'lib, quloqni ovoz eshitish paneliga urnatib qo'yiladi. Mitti batareykali individual eshitish apparatlari, ayniesha 4, 3, 2-guruhlarga kiruvchi kar bolalar uchun ayni mud-daodir.

Individual eshitish apparatlari bilan taminlangan bolalarni pedagogik tarbiya jarayonlaridagi o'ziga xos xususiyatlaridan biri – ular talaffuzdagi iboralarning noaniqligi, jarangli bo'lmashligi, ifodadagi harflarning cho'zilib ketishi hisoblanadi. Shu sababli pedagoglar har bir bola bilan individual ravishda nutqning to'g'ri bo'lishi ifodani to'g'ri talaffuz qilishi masalasida ish olib borishi zarur.

Zaif eshituvchi bolalar. Zaif eshituvchi bolalarning ikkala qulog'ining eshitish qobiliyati pastligi oqibatida atrof-muhitda muloqot qilish qiyinligi bilan xarakterlanadi. Buning sababi har turli bo'lishi mumkin. Ko'pincha eshitish a'zolarining tug'ma ravishda

rivojlanmay qolishi, infeksiya ta'sirida quloqning kasallanganligi, ba'zi hollarda esa markaziy asab sistemasining meningit-ensefalit bilan kasallanganligi bunga sabab bo'lishi mumkin. Burun va tomoq kasalliklari ham eshitish qobiliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Zaif eshituvchi bolalar nutqiga salbiy ta'sir ko'rsatib, ularning asab sisemasini ham ma'lum darajada buzishi mumkin. Bu bolalarda eshitish qobiliyatining yo'qolishi ular nutqining to'la-to'kis ifodalay olmaslik (sh, s, z, d, f kabi), so'z jumlarining oxirgi harflarini noto'g'ri talaffuz qiladi yoki umuman aytolmaydi. Chunki bunday bolalar bilan so'zlashish paytida ular har bir so'z yoki jumlani to'la-to'kis eshita olmasligi, ular o'z xohishicha «quldirab» qo'yadi. Natijada asa-sekin «agramatizm» holati vujudga kela boshlaydi. Eshitish qobiliyatining pastligi natijasida, unga qarata aytilayotgan jumlarini oxirigacha na'zorat qila olmasligidan bola nutqida jarangdorlik bo'lmaydi. Eshitish qobiliyati past bo'lgan bolalarda umumiy maktabda asta-sekin bilim olish ishtiyoqi so'na boshlaydi. Tajribasi kam yoki malakasiz pedagoglar bunday bolalarni yalqov, dangasa, aqli zaif bolalar toifasiga kiritib qo'yadilar. Vaholanki bunday bolalar o'qitilayotgan dars programmasini aniq eshita olmaydi, qayta-qayta so'rashga o'qituvchidan uyaladilar, chunki sinfdoshlari uni «kar-soqov» deb ham kamsitishlaridan cho'chiydi. Natijada bu o'quvchidan pedagog biron bir savolga javob berishini so'rasa, u o'zini yo'qotib qo'yadi, javoblari esa tavakkal, o'tilgan darsga taalluqli bo'lmagan javob ham bo'lishi mumkin. Agar pedagog to'satdan savol bersa, u sarosimaga tushib qoladi. Aksariyat hollarda bunday bolalarning aql-zakovati, idroki etarlicha bo'lib, umumiy maktabda o'qish uning uchun og'irlik qiladi. O'z kamchiligini sezgan o'quvchi doim o'zini kamsitilgandek xis qilib, jizzaki, boshqalarga ishonchsiz, pismiq bo'la boshlaydi. Ana shunday kamchiliklarga barham berish maxsus maktablar zimmasiga yuklatiladi.

Eshitish agnoziyasi. Bunday holatlarda miya po'stlog'i tufayli bemor har qanday ovoz yoki tovushlarni eshita oladi, ammo nimaning ovozi, kimdan kelayotgan ovozlignini aniq tasavvur qila olmaydi. Masalan qo'ngiroq tovushini eshitib, qaysi predmetdan kelayotgan ovozni farqlamaydi va hatto o'sha predmetni ko'rib yurgan bo'lsa-

da. Demak, unday bolalar kelayotgan ovoz yoki unga qarata aytilgan gap-soʻzlarni tushuna olmaydi. Bunday holat uning yozuviga ham taʼsir etadi. Ularning husnixatidagi qingʻir qiyshiqliklar – «dis-grafiya» deb yuritiladi.

Kar va zaif eshituvchi bolalar tarbiyasi va pedagogikasi murakkab jarayon boʻlib, pedagog-tarbiyachidan alohida malaka va bilim talab etadi. Shu sababli har bir pedagog tarbiyachi nafaqat kar bolalarni oʻqitish, tarbiyalash metodikasini, ularning fiziologiyasini ham bilishlari lozim. Sogʻlom bola tashqi muhitning eng avvalo koʻrish va eshitish analizatorlari orqali oʻzlashtiriladi. Yosh bola bir kunda kamida 8000 dan koʻproq koʻrish va eshitish organlari orqali tashqi muhit taʼsirini qabul qiladi. Mashhur fiziolog I. M. Sechenov eshitish organlari tashqi muhitni oʻrganishning eng kuchli retseptor ekanini taʼlidlagan. Kar bolalarda esa bunday qobiliyat yoʻq, demak, ogʻzaki nutq ham yoʻq. Endi tashqi muhitni oʻrganish, idrok qilishga koʻrish, vibratsion va taktil analizatorlar faol qatnashadi. Markaziy asab sistemasi ushbu analizatorlar faoliyatini kuchaytiradi. Karlarning oʻzaro muloqoti oʻziga xos imo – ishora (qoʻl harakati) va mimika vosirasi bilan amalga oshadi. Albatta bunday imo-ishoralar juda sodda koʻrinishga ega boʻlib, asosan predmetlar va hokazo kabi xususiyatlarni bildiradi. Asta-sekin imo-ishoralar, labning qimirlashiga qarab muloqot qilish malakasi oʻzlashtiriladi. Bunda kar oʻziga qarata aytilgan soʻzlarni eshitmaydi, ammo gapirayotgan odamning lab qimirlashiga nazar solib turadi. Muntazam ravishda tajribali pedagog rahbarligida ushbu usulda shakllana borish yaxshi samara beradi. Lab qimirlashidan oʻqib olish malakasi osonlikcha kechmaydi. Hamma karlar oʻzlashtira olmasliklari mumkin. Har holda bu usul karlarning atrof-dagilar bilan aloqada boʻlib turishiga omil boʻladi.

Daktiologiya – «barmoqlar alifbosi» deb ataladigan usulda kar bolalar oʻzaro muloqotda boʻlishlari mumkin. Bunday soʻz ifodasidagi harflar barmoqlarning har turli holatlari bilan belgilanadi. Kaftdagi barmoqlarni har turli koʻrinishda buklangan, yarim buklangan, orasi ochiq holda yoki birlashgan holda va hokazo koʻrinishlari maʼlum soʻzni anglatishi mumkin.

Pedagog – tarbiyachilar yana shunga eʼtibor berishlari lozimki, umuman eshitmaydigan kar bolalar hayotda kam uchraydi. Kar deb hisoblangan bolalarning aksariyati biroz boʻlsa ham (osatochniy slux) eshitaolish qobiliyati boʻladi. Mutaxassislar, olimlar audiometrik tekshirishlar natijasida barcha kar bolalarning saqlanib qolgan eshitish qobiliyatiga qarab ularni toʻrt guruhga ajratadilar:

Birinchi guruh – eng past chastotadagi tovushlarni eshita oladigan kar bolalar guruhi. Bu guruhdagi bolalar qulogʻi yonidan chiqqan baland zarbli unli tovushni eshita oladilar.

Ikkinchi guruhga – past chasotadagi tovushlarni, yaʼni quloq yonidan chiqqan baland tovushni hamda baʼzi bir unli tovushlarni anglay oladiganlarni kiritganlar.

Uchinchi guruhdagilar – oʻzaro muloqotdagi soʻzlarni eshitaoladi va baʼzi soʻz boʻgʻinlarini anglaydilar, hatto tanish boʻlgan baʼzi soʻzlarni aytaoladilar.

Toʻrtinchi guruhdagilar – 2 metr oraliqdan uzoqroq boʻlgan masofadagi suhbatni, ovoz kuchaytirgichlar yordamida pedagog darsini eshitishi mumkin boʻlgan bolalar kiritilgan.

Muntazam ravishda lor-shifokor naʼzorati oʻtkazib turganda, quloq kasalliklari shifosi tugallanmagan holatlari ham uchrab qolishi va shoshilinch ravishda davolashni davom ettirish mumkin. Oxirgi paytlarda eshitish qobiliyatini yoʻqotgan bolalarga ovozni kuchaytirib beruvchi tranzistor apparatlar juda qulay va ixcham ishlangan boʻlib, quloqning ovoz eshitish kanaliga oʻrnatib qoʻyiladi. Mitti batareykali invidual eshitish apparatlari, protezlar, ayniqsa 4, 3, 2-guruhga kiruvchi kar bolalar uchun ayni muddao. Invidual eshitish apparatlari bilan taʼminlangan bolalarning pedagogik tarbiya jarayonlari oʻziga xos xususiyatlaridan biri – ular talaffuzidagi iboralarni, harflarning choʻzilib ketishi bilan xarakterlanadi. Shu sababli pedagoglar har bir bola bilan invidual ravishda nutqning toʻgʻri boʻlishi, ifodani toʻgʻri talaffuz qilish masalasida ish olib borishi zarur.

Bolalarda eshitish faoliyatning asosiy rivojlanish bosqichlari

Insonning eshitish analizatori tugʻilgandanoq faoliyat boshlaydi.

Yangi tugʻilgan chaqaloq, yetarli kuchga ega boʻlgan tovushlarga javob reaksiyasini beradi, bu jarayon shartsiz reflekslarga asoslangan va quyidagilar bilan namoyon boʻladi: nafas olishning oʻzgarishi, pulsning oʻzgarishi, emishni toʻxtalishi va hokazo.

1-oyning oxirida va 2-oyning boshida bolada tovushlarga javob reaksiyasi shartli reflekslar asosida yuzaga keladi. Masalan, qoʻnqiroqning ovozi koʻp marta takrorlash natijasida emizish vaqtida: emizmasdan faqat qoʻnqiroq chalinsa, emish harakatlari yuzaga keladi. Juda erta, 3 oyidan boshlab bola tovushlarning sifatini farqlay boshlaydi (tembrini, balandligini). Keyinchalik tovushlarni, odamning ovozi farqlay boshlaydi, har xil tovushlarning ohanglariga turlicha javob reaksiyasini qaytaradi.

2-3 yoshga kirganda nutq paydo boʻlishi tufayli eshituv faoliyati ham taraqqiy etadi, soʻzlarning farqini ajratadigan boʻladi.

Normada nutqning rivojlanishi talaffuzga qaraganda oldinroq oʻtadi, tovushlarni toʻgʻri eshitadi lekin toʻgʻri talaffuz qilolmaydilar. Masalan: «karandash» soʻzini «kalandas» deyishadi. Ammo katta odam «alandas» desa bola, soʻz notoʻgʻri aytilganini payqaydi va uni tuzatishga urinadi, «qalandas» mas, «kalandas» deb toʻgʻriladim», deb hisoblaydi.

Soʻzdagi, nutqdagi tovushlarni toʻgʻri ajrata bilish bola hayotining 2-yili oxirlarida va 3 yoshining boshlarida kuzatiladi.

Boshqa tovushlarni eshitib ajrata bilish (musiqi ohangi, ayrim mexanizmlarning ishlash vaqtida paydo boʻladigan shovqinlarni) xususiyati keyinchalik hayot mobaynida hosil boʻladi.

2. 3. Boladagi eshitish qobiliyatini tekshirish

Bolaning erta fiziologik rivojlanishi toʻgʻrisida maʼlumot.

Nutqning rivojlanishi.

Eshitish qobiliyatining yoʻqolish vaqti va sabablari.

Nutqning yoʻqolish turi (karlik bilan birgami? Yoki vaqt oʻtibmi? oʻsha zaxotimi yoki sekin-astami?)

Bolani tarbiyalash sharoiti. Quyidagi uchta sabab bolaning rivojlanish bosqichlarida taʼsir etib, karlikka yoki zaif eshitishga olib kelishi mumkin:

Homilaga taʼsir etuvchi sabablar (toksikoz, bola tashash xavfi, chala tugʻilish, ona-bola oʻrtasidagi resurs-konflikt, nevropatiya, bachadon oʻsmalari, homiladorlik paytida onaning kasal boʻlishi (qizilcha, gripp, eshitishga taʼsir etuvchi dorilar bilan davolanish va hokazo).

Sabab. Tugʻilish vaqtidagi sabablar – vaqtdan oldin tugʻilish, bolaning tez (pulemetdan) tugʻilishi, sust tugʻilishi (qisqichlar bilan bolani tortib olishi, «keserevo») qilib tugʻdirish, homiladorlik paytida bachadondan qon ketib qolishi) tugʻilgan chaqaloqdagi ginerbilirubinemiya, chala tugʻilish, tugʻma nuqsonlar bilan tugʻilishi va hokazo.

Emizuvli va erta rivojlanish davridagi sabablar: sepsis, tugʻilgandan keyin isitmaning baland boʻlishi, virusli infeksiyalar (qizilcha, suv-chechak, qizamiq, tepki, gripp); meningo-entsefalit, emlashning asoratlari, quloqning shamollashi, bosh-miyaning jarohatlanishlari, eshitish qobiliyatiga taʼsir etuvchi dorilar bilan davolanish.

Mana shu sabablar karlikka yoki zaif eshituvga olib keladi.

Eshitish qobiliyati qay darajada ekanligini aniqlashda onadan olingan maʼlumotlar ham ahamiyatga ega:

4 oylik bolalari boʻlsa, shular aniqlanadi: toʻsatdan eshitilgan kuchli tovushga bola uygʻonib ketadimi – yoʻqmi, titrab yigʻlaydimi, «refleks moro» yuzaga keladimi – barmoqlari yozilib, keyin mushtga keladimi, kuchli tovushdan oyoqlarini yozvoradimi?

Eshitish qobiliyati buzilganligi emish ritmining oʻzgarishiga qarab aniqlashi mumkin, emish refleksini, odatda bu belgilarni ona aniqlaydi. Bu taassurot qaytalayversa, refleks soʻnishi mumkin. 4 oylikdan boshlab 7 oylikgacha bola tovush kelayotgan tomonga oʻgʻirilishga harakat qiladi. 7 oyligida ayrim tovushlarni saralaydi, koʻrmasa ham javob reaksiyasini beradi.

12 oyligida bola taassurotlarga javoban gapirmoqchi boʻladi (yaʼni gu-gulashga) oʻtadi.

4-5 yoshdagi bolalarning eshitish qobiliyatini tekshirish uchun katta odamlarda qoʻllaniladigan usullardan foydalaniladi.

4-5 yoshdagi bolalar undan nima talab qilishayotganini tushunadi va to'g'ri javob beradi.

Bu yoshdagi bolalarda ham tekshirishning eng oddiy va qulay usulidan foydalaniladi, ya'ni: shivirlab va nutq orqali tekshirish usuli (buning uchun aniq shart-sharoitlar bo'lishi kerak).

1. Bola va tekshiruvchi orasida ishonch hosil bo'lishi kerak. Tekshirishni o'yin xarakterida o'tkazish kerak, ona-otalardan birini jalb qilish mumkin: «hozir men sekin aytgan so'zimni eshitarmikansan?». Odatda bolalar chindan ham sevinishadi agarda aytgan so'zni qaytara olsalar va xohish bilan tekshiruvga kirishishadi. Yoki qaytara olmasa hafa bo'lishadi.

Bolalarda tekshirish o'tkazilayotganda yaqin masofadan boshlab sekin masofani uzaytirish kerak. Odatda kattalarda ikkinchi quloq eshitmasligi uchun quloqqa taraqqat qiladigan o'yinchoq ta'sir etadi (treshyotka). Lekin bolalarni treshyotkaning ovozi qo'rqitishi mumkin. Shuning uchun ikkinchi quloqning do'mboqchasini bolaning onasi sekin bosib silab turishi lozim. Bunda shu quloqda shovqin hosil bo'lib bola eshitmaydi.

Eshitish qobiliyatini tekshirish uchun xona tinch bo'lishi, shovqinlar bo'lmasligi kerak. Vibratsiya ta'sirini yo'qotish uchun bolaning oyog'ining tagiga yumshoq gilamcha to'shaladi, bolani ko'z oldida oyna yoki boshqa aks etadigan buyum bo'lishi kerak emas.

Odatda tekshirish ota-ona ishtirokida o'tkazilishi kerak, yoki o'qituvchisi ishtirok etsa ham, bola o'zini erkinroq qis qiladi. Agar bola qaysarlik qilib tekshirishga qarshilik ko'rsatsa, unda avvalo boshqa bolalarda tekshirish o'tkazilsa, bola qaysarlik qilmaydi.

Tekshirishdan oldin bolaga tushuntirish kerak, ya'ni eshitilgan tovushga qanday javob reaksiyasi berishini (tovush tomon o'girilish, tovush chiqarayotgan manbani ko'rsatish, so'zni qaytarish, yoki tovushni qaytarish, qo'lini ko'tarish, audiometrda signal tugmasini bosish va hokazo).

So'z bilan tekshirganda bola lablardan o'qib olmasligi uchun ekran (kardon, qog'oz)dan foydalanish kerak.

Bolalarda eshitishni tekshirishdan keyinchalik yana ularni o'zini bir ishga jalb qilolmasligi chalg'uvchanligi bilan bog'liq.

Bog'cha yoshidagi (2-4 yoshdagi) bolalarni nutq bilan yoki har xil tovushli o'yinchoqlar bilan tekshirish mumkin. Ayrim so'z va jumla bilan tekshirilganda bola nutqining rivojlanish darajasiga qarab tanlash kerak. Eng oddiy so'zlar bu: bolaning ismi, aya, ada, buvi, buva, baraban, mushuk, it, uy, Surayyo yiqildi va hokazo shu kabilar).

Ovoz va nutq bilan tekshirganda quyidagi masoqalarda o'tkaziladi. quloqning oldi: 0, 5; 1; 2sm va undan ko'proq.

Tekshirishni rasmlar yordamida o'tkazish mumkin—tekshiruvchi so'z aytadi—bola o'sha so'zga monand keladigan rasmini ko'rsatadi.

Endi gapiryotgan bolalarda tovushlarni bo'g'imlarni taqqoslab tekshiriladi «av-av»(it); miyov (mushuk); «mo'» (sigir); «Tpru» (ot); «tu-tu» yoki «bi-bi» (avtomobil).

Maktabgacha va boshlang'ich sinf yoshidagi bolalarning shivirlab aytgan so'zlari quyidagicha (A. Agzamov jadvali):

Shivirlaganda eshitish qobiliyati normal bo'lgan quloqning taxminan 6m masofadan eshitiladigan so'zlari (past chastotali)		Shivirlaganda eshitish qobiliyati normal bo'lgan quloqning 20 m masofadan eshitiladigan so'zlari (yuqori chastotali)	
O'n	Non	Aya	Archa
Un	Nor	Soya	Aziza
O'r	Ombor	Ziyo	Ariza
Ur	Osmon	Yana	Jizza
Nur	O'rmon	Yara	Jo'ra
Umr	Unvon	Yasa	Jiyda
Unum	O'rov	Я Yashil	Joy
Umum	O'mrov	Shisha	Choy
Mum	O'rin	Aka	Soy
Nom	O'yin	Sochiq	Ishchi
		Choynak	Yassi
		Chumoli	Shar

Olingan natijalarni maxsus jadvalga kiritish kerak.

Ovoz va soʻzlar elementlari bilan eshitish qobiliyati tekshirganda olingan maʼlumotlar:

Ovozning balandligi	Vazifa	Masofa	
		Oʻng quloq	Chap quloq
Shivirlaganda	Soʻzlarni va jummalarni farqlash	farqlanmaydi	farqlanmaydi
Talaffuz qilganda	Ovozga javobi	0, 5 m	k/o
	Unli tovushlarni ajratish	k/o (a, y)	ajratmaydi
	Undosh tovushlarni ajratish	k/o (r, sh)	ajratmaydi
Baland ovozda	Soʻz va jumlani ajratish	ajratmaydi	ajratmaydi
	Ovozga javobi	1 m	0, 5 m
Unli tovushlarni ajratish	Unli tovushlarni ajratish	k/o 9 (a, y, o, i)	k/o (a, y)
	Soʻz va jumlani ajratish	k/o (ada, Vali, buvi)	ajratmaydi

4-5 yoshdagi bolalarda kamerton va audiometriya yordamida eshitish qobiliyatini tekshirib koʻrish yaxshi natija bermaydi.

Eshitish qobiliyati pasaygan yosh bolalarda tovush chiqaradigan oʻyinchoqlar bilan tekshirish maqsadga muvofiqdir. Buning uchun baraban, surnak, hushtak, childirma, garmoshka, qoʻngʻiroq–oldin bola ular bilan tanishadi, keyin tekshiruvchi sekin bolaga bildirmay birortasini ovozini chiqaradi va boladan soʻraydi: «bu ovoz qaysiga tegishli, koʻrsat» deydi.

Yana boshqa usulni tavsiya etish mumkin. Bolaga ikkita bir xil ovoz chiqaradigan oʻyinchoq beriladi, lekin bittasi buzuq – ovoz chiqarmaydi: masalan ikkita surnay, ikki ta sigir va hokazo. Bola oʻziga boʻlsa ham eshitsu, bitta oʻyinchoqning buzuqligini bilib, faqat

tovush chiqaradigani bilan oʻynaydi. Kar bola ikkala oʻyinchoqni barobar oʻynaydi yoki ikkalasini ham eʼtiborsiz qoldiradi.

Agar bola hatto kuchli tovushlar (baqiriq) ga javob reaksiyasini bermasa, lekin vibratsiyani (tebranishni) sezsa, masalan, oyogʻingiz bilan orqadagi yerni tepsangiz yoki eshikni taqillatsangiz, bola shu tomonga oʻgirilsa, bu bola garangligi toʻgʻrisida xulosa qilish mumkin.

Agar bola qattiq taqillatganga, yerni tepganga ham javob reaksiyasi bermasa, bunda sezgilarning boshqa turlari buzilganligini yoki umumiy reaktivligi keskin pasayganligini koʻrsatadi. Bunda bolani psixonevrolog koʻrishi kerak.

Orqada chapak chalish.

Nutq yordamida kamertonlar, audiometr bilan tekshirish usullarini «psixofizik usul» deyiladi. Bu usullarni bola 4-5 yoshga kirganda qoʻllash mumkin. Bolani intellektini rivojlantirish uchun bu kamchilikni ertaroq aniqlash kerak. 80 % bolada eshitish qobiliyatining buzilishi bolani 1-2 yoshida kuzatiladi. Nuqsomni kechikib aniqlash davolashni kechiktiradi, reabilitatsiyani kechiktiradi, nutqning hosil boʻlishini toʻxtatadi.

Protezirlash. Bola uchun eng qulay yosh 1-1,5 yoshdir. Agar shu yoshdan oʻtib ketsa, bolani gapirishga oʻrgatish murakkablashadi, koʻpincha bolalar kar-soqov boʻlib qolishadi.

Yosh bolalarda hozirgi davrda oʻtkaziladigan tekshirishlarni uchta katta guruhga boʻlish mumkin:

Shartsiz reflekslar uslubi;

Shartli reflektor bogʻlanishlar uslubi;

Obyektiv elektrofiziologik uslublar.

1 usul. Shartsiz reflektor asosida tekshirish.

Bu usul bilan asosan yangi tugʻilganlar va emizikli davrdagi bolalar tekshiriladi. Buning uchun tovush chiqaradigan oʻyinchoqlar ishlatiladi. Eshitadigan bola koʻzini yumishi mumkin, uxlab yotgan bola yanada koʻzini mahkamroq berkitib olishi mumkin: koʻz qorachiq-lari kengayishi, aforefleksi paydo boʻlishi, emish refleksi tormozlanishi, yurak urishi tezlashishi mumkin.

2 usul. Shartli reflektor reaksiyaga asoslangan usul.

3 yoshda agar emish va kuchli tovush bir vaqtga to'g'ri kelsa 10-12 kundan keyin emish refleksi kuchli tovushni o'zi ta'sir etsa ham yuzaga keladi.

Klinikada o'yinli audiometriya qo'llaniladi. Tovush bilan birga rasm ko'rsatiladi, slayd, videofilmlar, harakatlanadigan o'yinchoqlar (masalan: temir yo'li va hokazo.)

Bolaning qulog'iga naushnik taqiladi va u audiometr bilan bog'langan bo'ladi. Birinchi gal baland – bola eshitadigan tovush beriladi. Bolaning barmog'i audiometr knopkasiga qo'yiladi. Birinchi gal audiometrni knopkasiga bolani yoki yordamchi bosadi va rasm ko'rinishi mumkin, yoki diafilm davom etadi. Shuning uchun bola tovushni eshitgan xaxoti endi o'zi knopkani bosadi. Sekin-asta tovushlarning kuchi pasaytirib boriladi. Shunday qilib shartli-reflektor reaksiyalar quyidagilarni aniqlashga yordam beradi:

- bir tomonlama eshitish qobiliyatining pasayishi;
- tovush qabul qilish bosqasini Db;
- tovush qabul qilish chastotasi aniqlanadi (Gts);

3-usul. Obyektiv elektro-fiziologik usul.

Akustik–impedansni o'lchash bu tovush to'lqiniga qarshiik kuchini aniqlash degani.

Normal sharoitda bu qarshilik minimal bo'ladi (800-1000 Gts). Tovush energyasi hech qanday to'siqsiz ichki quloqqa etib keladi, akustik impedans–O (puls)ga teng.

Nog'ora pardani, eshituv suyakchalarning faoliyati, labirint oynalari buzilsa, akustik impedans o'zgaradi.

Impedansometriya–zapis.

Usul–kompyuterli audiometriya.

Savollar

1. Maktabgacha surdopsixologiyaning predmeti nimalardan iborat?
2. Maktabgacha surdopsixologiya fani vazifalariga nimalar kiradi?
3. Eshitish buzilishining kelib chiqishi sabablari.
4. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar necha guruqqa bo'linadi va ular qaysilar?

5. Maktabgacha yoshdagi eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar ruhiyatini o'rganish metodlari.

6. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarda eshitishning buzilishidan tashqari qanday nuqsonlar kuzatilishi mumkin?

7. Maktabgacha yoshdagi bolalar, eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning ruhiy jarayonlarining o'ziga xosliklarini izohlab bering.

8. Zaif eshituvchi bolalar necha darajaga bo'linadilar?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Дошкольное воспитание аномальных детей / Под ред. Л.П.Носковой. – М.: 1993 г.

2. Катаева А.А. Развитие наглядного мышления у детей дошкольного возраста с нарушениями слуха и интеллекта // Особенности развития и воспитания детей дошкольного возраста с недостатками слуха и интеллекта / Под ред.Л.П.Носковой. – М. : 1994 г.

3. Розанова Т.В. Особенности познавательной деятельности глухих детей со сложном дефектом // Дефектология.—1992.-№4.

4. Синяк В.А., Нудельман М.М. Особенности психического развития глухого ребёнка. – М. : 1991 г.

5. Тигранова Л.И. Развитие логического мышления у детей с недостатками слуха. – М. : 1991 г.

3-BO‘LIM. KO‘RISHIDA NUQSONI BO‘LGAN BOLALAR PSIXOLOGIYASINING ASOSLARI

3. 1. Maktabgacha tiflopsixologiya fanining maqsadi, vazifalari

Tiflopsixologiya – olam-tevarak-atrof yoki ichki a’zoldan olingan ma’lumotlarning ko‘r va zaif ko‘ruvchi shaxs ongida obraz sifatida hosil bo‘lishi, psixik hodisalar, qonuniyatlar va psixik jarayonlarning amalga oshishi haqidagi fandır. Tiflopsixologiya insonga tashqaridan bo‘ladigan ta’sirlarga, shuningdek uning ichki-psixik holatida yuz beradigan o‘zgarishlarni o‘rganadi. Shu tashqi ta’sirlar natijasida nuqsonli shaxsning xulq-atvorida, his-tuyqusida bo‘ladigan o‘zgarishlarni ham o‘rganadi. Ontogenezning erta bosqichlarida ko‘rlik yuzaga kelishi bolaning ijtimoiy va sensor tajribasining kamligiga, hissiyotining etarli shakllanmasdan qolishiga olib kelishi mumkin.

Tiflopsixologiyaning tekshirish, o‘rganish obyekti – ko‘rish a’zosi chuqur zararlangan shaxslarning ruhiyatidir. Tiflopsixologiya – grekcha «tiphlos» so‘zidan olingan bo‘lib, tom ma’noda «ko‘rlar psixologiyasi» degan ma’noni bildiradi.

Ko‘zi ojizlar va ko‘rlar psixologiyasini o‘rgninishning murakkabligi, qiyinligi shundaki, bu nuqson o‘zining xilma-xilligi, darajasi, chuqurligi bilan bir-biridan farq qiladi. Shu nuqtai-nazardan ko‘rish nuqsoni mavjud bo‘lgan bolalarni, shaxslarni ko‘rlikning qachon yuz berganligini hisobga olib ikki guruhga bo‘lish mumkin:

1. Ko‘r tug‘ilganlar va uch yoshgacha turli salbiy taassurotlar natijasida ko‘zi ko‘r va zaif bo‘lib qolganlar.

2. Uch yoshdan keyin ko‘rish nuqsonini orttirganlar. Ko‘rishi nuqsonli shaxslarni bunday guruhlariga bo‘lishdagi asosiy mezon ularda ko‘zining sog‘lomlik davrida (agar shunday davr bo‘lgan bo‘lsa)

bola qanchalik hayot tajribasi, ko‘ruv tasavvurlarini to‘plaganliklari e’tiborga olinadi.

Birinchi guruhga asosan nutq paydo bo‘lguncha ko‘zi ko‘r bo‘lgan va zaif ko‘ruvchilar kiritilgan bo‘lib, ularda ko‘ruv tasavvurlari va tajribasi yo‘q yoki juda kam darajada.

Ikkinchi guruhga uch yoshdan keyin ko‘zi ko‘r va zaif ko‘ruvchi bo‘lganlar kirib, ularda ozmi-ko‘pmi ko‘ruv obrazlari va ko‘ruv xotirasi mavjud bo‘ladi. Yana shuni ko‘rsatib o‘tish kerakki, kech ko‘r bo‘lganlarning ko‘ruv tasavvurlari sog‘lomlarnikidan farq qilmaydi.

Tug‘ilish va ko‘r bo‘lish oralig‘i qancha katta bo‘lsa, u shuncha hayot tajribasini va ko‘ruv obrazlarini ko‘p to‘plagan bo‘ladi. Ko‘ruv o‘tkirlikini aniqlash muhim ahamiyatga ega bo‘lib, uning susayishi ko‘z kasalligi boshlanganligidan darak beradi. Ko‘ruv o‘tkirlikining darajasini e’tiborga olib har xil tibbiy davolash, korrektsiyalash choralarini (ko‘zoynak taqish va boshqalar) belgilanadi.

Ko‘z o‘tkirlikining darajasi shuningdek, kasb tanlashda, ishga yaroqligini aniqlashda va bolani qaysi maktabga o‘qish uchun yuborishni qal qilish jarayonida ham asosiy rol o‘ylaydi. Ko‘z o‘tkirlikini aniqlashda ko‘z bilan ma’lum oraliqdagi narsalarni farqlash narsalarning shaklini, mohiyatini ko‘ra olish qobiliyati hisobga olinadi.

Sog‘lom ko‘zning ko‘ruv o‘tkirlik birligi tibbiyotda 1, 0 deb qabul qilingan. Ammo, ko‘ruv o‘tkirlik 1, 5: 2, 0 birlikdagi kishilar ham uchraydi.

Ko‘z o‘tkirlikini tekshirish uchun ham qar xil jadvallar qo‘llanilib, unda harflar, bir tomoni uzilgan aylanalar (lumboladt xalqachalari) yoki maktabgacha yoshdagi bolalar uchun qar xil rasmlar chizilgan jadvallardan foydalaniladi. Jadvaldagi hatolar soni 10 ta bo‘lib, 5 metrdan jadvaldagi harflar ko‘rsatiladi. Ko‘ruv o‘tkirlik pasaygan sayin, ko‘ruv ko‘rsatkichi ham pasayib boradi (0, 9: 0, 8 va hoka’zo).

Ko‘rish o‘tkirlik.

Ko‘rlar yoki total ko‘rlarga – hech qanday yorug‘likni sezmaydiganlar 0, 04 gacha kiradi (salgina yoruqlikni sezuvchilar). Shuningdek, qisman ko‘rlar yoki portsiyal ko‘rlar (yorug‘lik va qorong‘ulikni farqlovchilar). Shaklni farqlovchilarning ko‘rish

oʻtkirliги 0, 005 dan 0, 04 gacha farqlanadi. Koʻrish maydonining torayishi ham koʻrlik yoki zaif koʻrishga olib kelishi mumkin.

Tiflopsixologiya fani koʻrish nuqsonli bolalarni faqat oʻrganish bilan emas, balki bilish sohasida, ruhiy-hissiy iroda, psixosensor sohasidagi qar xil kamchiliklarni korrektsiyalash, toʻgʻrilash yoʻnalishlarini ham belgilab berishi va amalga oshirishi zarur.

Tiflopsixologiya fanining vazifasi quydagilardan iborat:

1. Koʻr va zaif koʻruvchi va sogʻlom bolalar psixik rivojlanishini taqqoslab oʻrganish.

2. Har xil darajadagi koʻruv nuqsonida psixik rivojlanishning bosqichlarini oʻrganish.

3. Koʻr va zaif koʻruvchi shaxslardagi psixik jarayonlar, individual xususiyatlarning oʻziga xos tomonlarini oʻrganish.

4. Koʻrish nuqsoni mavjud bolalarning psixologik, ijtimoiy, pedagogik korrektsiyasini aniqlash.

5. Koʻr va zaif koʻruvchi bolalarning har xil muhitga moslashishi, ular bilan olib boriladigan abilitatsion va reabilitatsion ishlar yoʻnalishi aniqlanadi.

Tiflopsixologiya umumiy psixologiya, yosh va pedagogik-psixologiya, tiflotexnika va boshqa fanlar bilan chambarchas boʻlgan boʻlib, tiflopsixolog oʻzining amaliy va nazariy ish jarayonida yuqoridagi fanlarga tayanishi bilan birga yangi yuzaga kelayotgan soha – amaliy psixologiyaning yutuqlaridan ham foydalanadi.

Hamma taʼlim va tarbiya muassasalarida boʻlgani kabi, koʻr va zaif koʻruvchilar maxsus maktabgacha tarbiya muassasasida ham amaliy psixolog boʻlishi shart. Maxsus maktabgacha tarbiya muassasasidagi psixologning eng asosiy vazifasi:

- koʻr va zaif koʻruvchi bolalarning bilim, hissiy-iroda sohasidagi va boshqa kamchiliklariga psixologik tashhis qoʻyish;
- nogʻiron bolalarning maktabga tayyorgarlik darajasini aniqlash;
- maxsus maktabgacha tarbiya muassasasi bolalarning psixologik, ijtimoiy, pedagogik sohadagi aniqlangan kamchiliklarini korrektsiyalash tadbir va vositalarini belgilaydi va MMTM jamoasi bilan amalga oshiradi;

- nuqsonli bolalarning taʼlim-tarbiya jarayonida ruhiy va asab kamchiliklarining paydo boʻlishi va kuchayishini oʻz vaqtida aniqlash va oldini olishning chorasini koʻradi.

Koʻr va zaif koʻruvchi shaxslarning ruhiy va shaxsiy xususiyatlari qadimdan koʻpchilikni qiziqtirib kelgan. Chunki, ularning orasida qar xil aqliy, axloqiy darajadagi kishilar boʻlib, ular haqida xalq orasida bir-biriga qarama-qarshi fikrlar yurgan edi. Faqat XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib, fanda koʻrlar ruhiyatini oʻrganish bilan jiddiy shugʻullana boshladilar.

Tiflopsixologiyaning asosiy vazifasi koʻr va zaif koʻruvchi bolalar ruhiyatining rivojlanishi, kechish qonuniyatlarini oʻrganishdan iborat. Shu bois, qator metodlar umumiy psixologiyadan olinadi. Meʼyoridan nuqsonga qarab va nuqsondan meʼyorga qarab tadqiqot ishlarini olib borish ishlarini V. M. Bexterev samarali usul sifatida tan olgan edi. Maxsus psixologiyada Krogius A. A., Troxin G. I. tomonidan nisbiy oʻrganish keng qoʻllanilgan edi. Nisbiy tadqiqotga L. S. Vigotskiy ham alohida eʼtibor bilan qaragan edi.

Tiflopsixologiya fani umumpsixologiya fanining determinizm, ong va faoliyat birligi, psixikaning faoliyat jarayonida rivojlanishi kabi metodologik tamoyillariga amal qiladi. Inson ruhiy olami bilan bogʻliq har qanday ilmiy-tadqiqot, tekshirishlarning metodologik asosini uchta yoʻnalish belgilaydi.

Birinchidan, koʻrish nuqsoni mavjud bolaning qar xil yosh bosqichlarida yuz beradigan oʻzgarishlarni va ruhiy rivojlanish qonuniyatlarini sogʻlom bolalar bilan taqqoslab tekshirish. Defektologiya fani asoschilaridan L. S. Vigotskiy sogʻlom va nuqsonli bolalar ruhiy rivojlanishini taqqoslab tekshirishga katta eʼtibor berdi. «Normal rivojlanish bilan nuqsonli rivojlanish toʻgʻri taqqoslab oʻrganilgandagina, bu ikkoviga noʻgʻri taʼsir oʻtkazish, togʻri tasnif berish mumkin». «Nuqsonli rivojlanishga toʻgʻri taʼsir va tasnif berish mumkin, qachonki normal rivojlanish bilan uni taqqoslab oʻrganilganda», degan edi olim.

Ikkinchidan, ruhiy rivojlanishni faqat faoliyat jarayonida har tomonlama va chuqur oʻrganish mumkin. Ilmiy tadqiqot ishlarida oʻrganilayotgan obʼekt (nuqsonli bolani) qaysi faoliyat jarayonida

tekshirishni aniqlab olishning nazariy va amaliy ahamiyati niqoyatda katta.

Uchinchidan, o'tkazish rejalashtirilayotgan ilmiy-tadqiqot qat'iy tizim asosida: tadqiqotning bosqichlari, metodlari, shart-sharoitlari, qatnashchilarini aniqlash va belgilash bilan olib boriladi. Shuningdek, o'tkazilayotgan ilmiy tadqiqotga nuqsonli bolaning ruhiy rivojlanishining hamma tomonini hisobga olgan qolda va bir necha metodikalar yordamida o'tkazilgan tadqiqotlar natijasini yakunlash bilan xulosa chiqariladi. Masalan, ko'z kasalligini davolash uchun shifoxonaga yotqazilgan bola ancha vaqt oila va boshqa odatdagi tarbiya muhitidan ajralib qolganligi uchun ruhiy deprivatsiya (ajralib qolish) holatiga tushadi.

Tiflopsixologiya fani umumiy psixologiya, ijtimoiy psixologiya, yosh va pedagogik psixologiya va boshqa fanlarning metodlaridan foydalanish bilan birga, maxsus psixologiyada va tiflopsixologiya fanida yaratilgan maxsus tadqiqot uslubi va usullaridan ham foydalaniladi.

Ilm, fan-texnikaning yutuqlari ko'r va zaif ko'ruvchilarning sezgi, idrok, tasavvur va boshqa ruhiy jarayonlarini tekshirish sohasida yangi, maxsus metodikalar, texnik vositalar yaratishga imkon bermoqda. Shunday aniq o'lchash texnik vositalariga elektron taxtioskop, anomaloskop, proektsiyali perimetr, elektroentsefalograf va boshqalar kiradi. Shular tufayli bizning bu toifa bolalar ruhiyati haqidagi bilimlarimiz to'la va aniq bo'lishi mumkin. Ilmiy tadqiqotning asosiy shartlaridan biri: ko'r va zaif ko'ruvchi bola o'sib, tarbiyalangan ijtimoiy muhit bilan har tomonlama tanishish tadqiqotchiga ko'p narsa beradi. Nuqsonli bolaning qanday sharoitda tarbiyalanayotgani, ota-ona va boshqalarning bolaga munosabati, oiladagi intellektual, madaniy va ma'naviy muhit bola ruhiy rivojlanishida hal qiluvchi omillaridan hisoblanadi. Shu bilan birgalikda bolaning oila a'zolariga, sinfdoshlariga, pedagoglarga munosabatlarini aniqlash ham zarur.

Savol va topshiriqlar

1. Maktabgacha tiflopsixologiya fanining predmeti nimadan iborat?
2. Fan metodlarini yoriting.
3. Ko'rluk nuqsoni, uning turlari haqida gapiring.

4. Tiflopsixologiya fanining defektologlar uchun ahamiyati haqida so'zlab bering.

5. O'zbekitsonda ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalar ta'limi va tarbiyasiga e'tibor qanday?

Tayanch so'zlar va tushunchalar

1. Tiflopsixologiya – maxsus psixologiyaning bir yo'nalishi bo'lib, ko'rish nuqsoni bo'lgan shaxslar psixologiyasi bilan shug'ullanadi.

2. Tiflopsixolog – shu toifa bolalar psixikasining rivojlanish, kechish, korrektsiyalash ishlari bilan shug'ullanuvchi psixolog.

3. Korrektsiya – to'g'rilash, yumshatish, hayotga moslashtirish, hayotda o'z o'rinlarini topishga ko'maklashish.

4. Psixika – ruhiyat ma'nosida.

5. Diagnostik metodlar – ruhiyatning ma'lum tomonlarini aniqlashga qaratilgan usullar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Литвак А. Г. Тифлопсихология. М. 1985 г.
2. Литвак А. Г. Практикум по тифлопсихологии. М. 1989 г.
3. Скороходова О. И. Как я воспринимаю, представляю и понимаю окружающий мир. М. 1972 г.

4-BO‘LIM. AQLI ZAIF BO‘LGAN BOLALAR PSIXOLOGIYASINING ASOSLARI

4. 1. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolaning ruhiy rivojlanish xususiyatlari

Ma'lumki, maktabgacha bo'lgan yoshdagi rivojlanish, erta yoshda kuzatiladigan rivojlanishning davomi hisoblanadi. 3 yoshda ma'lum o'sish sodir bo'lishiga qaramay, kelgusi rivojlanish ilgari erishilgan darajaga tayanadi. Shu bilan birga, bu yosh o'z xususiyatlari, o'z vazifalariga ega. Ularning ko'pchiligi ilk bor yuzaga keladi.

Maktabgacha yoshdagi meyorda rivojlanayotgan bolada butun psixik rivojlanishida katta o'zgarishlar sodir bo'ladi. Uning idrok qilish faolligi o'ta tez o'sib boradi – zehni rivojlanadi, ko'rib fikrlashi rivojlanadi, mantiqiy fikrlashga asos olinadi. Idrok qilish imkoniyatlari o'sishiga ma'naviy xotira, ixtiyoriy diqqat-e'tiborining tiklanishi yordam beradi.

Bolaning atrofdagi olamni idrok qilishida hamda muloqat va bolalar faoliyatining har xil turlari rivojlanishida nutqning ahamiyati yetarli darajada o'sib boradi. A. V. Zaporozets qo'llanmalarida ta'kidlanishicha, MTM bolalarida faqatgina aniq ko'rgazmali tasavvurlarga tayangan holdagina so'zli ko'rsatmalar bo'yicha harakatlarni bajarish, tushuntirishlar asosida bilimlarni o'zlashtirish imkoniyati yuzaga keladi.

Faoliyatning yangi turlari yuzaga keladi; o'yin-MTM bolalari birgalikdagi faoliyatining birinchi va asosiy turi, tasviriyl faoliyati – bolaning birinchi mahsuldor faoliyati; mehnat faoliyati belgilari.

Bola shaxsining jadal rivojlanishi sodir bo'ladi. Iroda rivojlanishi belgilanadi. Bola axloqiy tasavvurlarni, xulq-atvor shakllarini o'zlashtirib, inson jamiyatining kichik bir a'zosiga aylanadi.

4. 2 Idrok qilishning rivojlanishi

Maktabgacha yoshdagi normal rivojlanayotgan bolada idrok qilish faolligi o'sib boradi, atrofdagi olamni bilishga qiziqishi ortadi. Bog'cha bolalarining hammaga ma'lum «nima-nimachi» yoshdan o'tishi bejiz emas. Maktabgacha yoshdagi bolani endi atrofdagi predmetlarning nafaqat tashqi ko'rinishi va vazifasi, balki, predmet va hodisalar o'rtasidagi aloqa va munosabatlar, ular asosida bor bo'lgan sababli bog'liqliklar, odamlarning o'zaro munosabati, axloqiy va ijtimoiy aloqa va qonuniyatlari qiziqtiradi.

Aqli zaif bolalar uchun maktabgacha yosh davri pertseptiv harakatning boshi bo'lib keladi. Bolada predmet, o'yinchoqlarga bo'lgan qiziqishining uyg'onishi asosida ularning va munosabatlari bilan tanishishi ham yuzaga keladi. Bolalik davrining beshinchi yili aqli zaif bolaning idrok qilishi rivojlanishida keskin burilish kuzatiladi. Bolalar namunaga ko'ra tanlay oladi (rangi, shakli, kattaligi bo'yicha). Ayrim bolalarda, shuningdek, butunligicha idrok qilish rivojlanishida siljish ham mavjud bo'ladi.

Bolalar berilgan topshiriqni bajarganida ko'rish orqali o'zaro bog'lashdan foydalanadi. Biroq bu, aniqrog'i, rivojlanish tendensiyasi sifatida namoyon bo'ladi. Maktabgacha yoshni oxiriga kelib bolalarning faqatgina yarmi idrok qilishi rivojlanish darajasiga yetadi. Aytish kerakki, normal rivojlanayotgan bolalar bu darajaga maktabgacha bo'lgan yoshning boshida erishadi, biroq aqli zaif bolalar topshiriqni tushunish usullariga ko'ra bu darajadan o'zib ketadi. Pertseptiv tushunish ularda xususiyat va munosabatlarni bildiruvchi so'zlarning o'zlashtirilishi yordam beradigan ayrim etalonlarning o'zlashtirilishi asosida yuzaga keladi. Bir qator hollarda aqli zaif bolalarda namunaga ko'ra so'z bo'yicha tanlash yaxshiroq kechadi, chunki so'z bola uchun idrok qilinishga qodir xususiyatni ajratib beradi.

Aqli zaif bolalarning idrok qilishi bilan bir qatorda normal aqli-idrokka ega bolalar rivojlanishidan sezilarli farqlar ham bor. Bolalar ko'rish orqali tushunish asosida namunaga ko'ra tanlashni egallab, biroq, ko'p sonli belgilardan tanlashni amalga oshira olmaydi, yaq-

in xususiyatlarni faqrlashda qiynaladilar, bu xususiyatlarni didaktik o'yinchoqlar bilan harakatlarda hisobga olmaydilar. Ajratilgan belgilar bo'yicha umumlashtirish imkoniyati, muayyan belgi bo'yicha predmetlar qatorini buza olish, shu qatorda predmet joyini topishga maxsus o'quvlarisiz erishib bo'lmaydi.

Butun obrazning shakllanishi ancha orqada: bolalarning yarmida obraz – harakat asosi bo'la olmaydi va hech qanday shaklda bola bilan tiklana olmaydi (na predmetli tasvir shaklida, na qir qilgan rasmlarni yig'ishda), boshqa yarmida esa buzilgan, noto'liq obrazlar mavjud bo'ladi.

Aqli zaif bolalar namunaga ko'ra tanlashni amalga oshirsa ham, ya'ni qarash orqali tushunishdan foydalansa ham ular qidirish usullarini (o'lchab ko'rish, sinab ko'rish) qo'llamaydi. Agar ular harakat qilishda qiynalsa, xato qilsa, uni to'g'irlay olmaydi, chunki, sinab ko'rish amaliy tushunishga o'tmaydi. Sinab ko'rishlar «O'lchab ko'rish» kabi fikrlar aqli zaif bolalar harakatida yo'q, faqatgina, ular bilan tashqi jihatdan o'xshamaydigan rasmiy harakatlar mavjud. Bu aqli zaif bolalar tomonidan ijtimoiy tajribaning o'zlashtirilish xususiyatlari bilan izohlanadi.

Bunday bolalarda idrok qilishning rivojlanishi bir xilda sodir bo'lmaydi, bolalar bilan o'zlashtirilgan etalonlar ko'pincha nomut-sahkam, noaniq bo'lib chiqadi. Bolalarda o'zlashtirilgan harakat usulini bir holatdan boshqasiga ko'chira olmaydi. Ular uchun xususiyatni idrok qilish, nomini bilish, mazkur xususiyatni hisobga olgan holda harakat qilish imkoniyati va uning asosida oddiy umumlashtirishni amalga oshirish imkoniyati o'rtasidagi o'zaro munosabatlar o'ta murakkabdir. Mashg'ulotlar vaqtida, masalan: pedagog bolalarga juft predmetlarni tanlab olishni taklif qilganida, xonada muayyan predmetni topish kerak bo'lganda, ularni turmushda mustaqil faoliyatda umuman ajrata olmaydi. Shunday qilib, aqli zaif bolalarga idrok qilish rivojlanishi muddatidan orqada qolish, sekin rivojlanish xususiyati xosdir.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarda kechroq va ko'pincha noto'liq holda idrok qilish so'z bilan qo'shib ketadi, bu esa o'z navbatida, atrofdagi predmet olami haqidagi tasavvurning shakl-

lanishini to'xtatib qo'yadi. Natijada, maxsus bolalar bog'chasiga keluvchi oligofren bolalar o'zlarining normal rivojlanayotgan tengdoshlaridan ancha farq qiladi. Ular normal ko'rish qobiliyatiga ega, biroq ko'rishni bilmaydi, normal eshitish qobiliyatiga ega, biroq eshitishni bilmaydi. Aynan shuning uchun atrofdagi predmetlarni yaxshi tasavvur qila olmaydi, har doim ham kerakli predmetni boshqalari orasidan ajrata olmaydi, predmet xususiyatlari (rangi, shakli, kattaligi)ni yaxshi farqlay olmaydi, makonda yetarli darajada moslasha olmaydi.

Idrok qilish bilan chambarchas bog'langan ko'rgazmali fikrlash sezgi-idrokning boshqa bir jihati hisoblanadi. Normal rivojlanayotgan bolada yuzaga keladigan tafakkurning birinchi shakli ko'rgazmali harakat, tafakkur, fikrlash. U amaliy faoliyatda yuzaga keladi va unga xizmat qilishga qaratilgan bo'ladi.

Ko'rgazmali harakat tafakkur, birinchi qaraganda oddiy bo'lgan, o'zida butun fikrlash faoliyati jihatlarini mujassam qilgan: unga erishish maqsadi, shartlari va vositalarini aniqlash. Shunday qilib, bola oldida tafakkur qilish vazifasi yuzaga keladi.

Ko'rgazmali harakat, tafakkur – nafaqat ongning erta fikrlash shakli, u boshlang'ich hisoblanadi, uning asosida avval ko'rgazmali-obrazli, keyin esa so'z, mantiq, fikrlash yuzaga keladi. Shuning uchun ko'rgazmali harakat tafakkurning rivojlanishi ko'p holda butun idrok qilish qobiliyatining shakllanishini belgilaydi.

Normal rivojlanishda bir yoshning oxirida, ikki yoshning boshida ko'rgazmali harakat, tafakkurning birinchi ko'rinishlarini kuza-tish mumkin: Maktabgacha yoshda bola oldida yuzaga kelayotgan amaliy vazifalar shart-sharoitida erkin moslashadi. Muammoli vaziyatdan mustaqil chiqa oladi. Muammoli vaziyat deganda, shunday vaziyat tushuniladiki, unda odatiy usullar bilan harakat qilib bo'lmaydi. Muammoli vaziyatdan chiqa olish uchun oldingi tajribani o'zgartirish, yangi qo'llanilish yo'llarini topish kerak.

Ko'rgazmali harakat tafakkurida muammoli vaziyat yordamchi vositalar yoki qurollardan foydalanish yordamida hal etiladi. Masalan: shkaf tagiga kirib ketgan mashinani olish kerak. Ilgari bola tajribasida bunday hol bo'lmagan, shuning uchun bola bunday

holatda qanday harakat qilish kerakligini bilmaydi. Vaziyat u uchun muammoli bo'lib chiqdi. Bu haqiqiy fikrlash kerak bo'lgan vazifa. Unda maqsad bor – mashinani olib chiqish.

Aqli zaif bolalarda ko'rgazmali harakat tafakkur rivojlanishi orqada qolish bilan tavsiflanadi. Maktabgacha bo'lgan davrning oxiriga kelib barcha bolalar ham amaliy natijaga erishishga, ya'ni predmetning siljishiga, qo'llanilishiga yoki o'zgarishiga to'g'ridan-to'g'ri qaratilgan yoki qo'l quroli bilan bajarilgan harakat bor amaliy vaziyatlarni bajara olmaydi. Shu bilan birga normal aql-idrokli bolalar bu vazifalarni kichik maktabgacha bo'lgan yoshda bajaradi.

Aqli zaif bolalar ko'pincha muammoli vaziyatning borligini anglamaydi, umuman tushuncha bor hollarda esa yechimni qidirishni yordamchi vositalardan foydalanish zaruriyati bilan bog'lamaydi. Garchi ularni bolalikdan yordamchi vosita yoki qurol sifatida inson bilan yaratilgan predmetlar o'rab tursa ham, har doim ham bolalar bilan tushunilmaydigan vaziyatlar ularning egallanishi sodir bo'lmaydi. Aqli zaif bolalar kattalar yordamida bu vositalarni qo'llaganida shaxsiy harakat tajribasini yetarli umumlashtirmaydi va uni, tajribani yangi vaziyatga ko'chirib bo'lmalikda ifodalandigan yangi vazifalarni hal etish uchun ishlata olmaydi.

Bolalar yechimni faol qidirmaydi, ular ko'pincha vazifa o'yinli bo'lsa ham, natija va yechim jarayonida befarq bo'lib qoladi. Topshiriqni bajarishga uringan bolalarda, odatda maqsadga erishish shartlarini hisobga olmay, faqatgina tushuniladi.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bola normal rivojlangan tengdoshlaridan farqli ravishda, makonda tushunishni bilmaydi, oldingi tajribadan foydalanmaydi, ob'ekt xususiyatlarini va ob'ektlar o'rtasidagi munosabatni baholay olmaydi.

Ko'rgazmali-harakatli tafakkur vazifalarni yechish jarayonida bolaning shaxsiy nutqi muxim o'ringa ega. Maktabgacha yoshdagi normal rivojlanayotgan bolalarning nutqida shaxsiy harakatlarning baholanishi, natijaning baholanishi, harakatlarning rejalashtirilishi, vazifa shartining baholanishidan kelib chiqib oldingi tajribaning jalb qilinishi kuzatiladi. Aqli zaif bola nutqida faqatgina harakatlar natijasining baholanishi namoyon bo'ladi.

Alohida ta'kidlash lozimki, normal rivojlangan bolalardan farqli ravishda, aqli zaif bolalarda ko'rgazmali-harakatli tafakkur rivojlanishida sodir bo'ladigan o'zgarishlar maxsus o'quvlarisiz ahamiyatga ega emas. Maktabgacha bo'lgan davrining oxirigacha ularda ko'rgazmali-obrazli tafakkur rivojlangan bo'ladi.

Shubhasiz, oligofren bolalarda so'zli mantiqiy fikrlash belgilarining tiklanishi ham orqada bo'ladi, sekin rivojlanadi. Meyorga qaraganda, ko'rgazmali va so'zli-mantiqiy tafakkurning o'zaro bog'liqligi boshqacha ravishda yuzaga keladi.

Faoliyatining rivojlanishi maktabgacha bo'lgan yoshda normal aql-idrokli bolada bir qancha faoliyat turlari rivojlanadi: o'yinli, tasviriy, tuzilmaviy, mehnat faoliyat turlari. Maktabgacha bo'lgan davr oxiriga kelib o'quv faolliiyati malakalari ham yuzaga kela boshlaydi.

Maktabgacha yoshdagi bolaning asosiy faoliyati bo'lib syujet-rolli o'yin hisoblansa ham, boshqa faoliyat turlari, ayniqsa, tasviriy va tuzilmaviy turlar bolaning psixik rivojlanishida katta o'rin egalaydi. Har bir faoliyat bola shaxsiga motorika, idrok qilish, fikrlash, nutq kabi muayyan vazifalarni qo'yadi va ularning muayyan darajada rivojlanishini talab qiladi.

Maktabgacha kichik yoshdagi bolalarda o'yin predmet faoliyatining davomi va rivojlanishini bildiradi, bola real predmetlar va ularni tasvirlovchi o'yinchoqlarni qat'iy vazifaga ko'ra ishlatadi: qo'g'irchoq kiyimini echish va kiydirishga, tugmachalarini yechish va taqishga, taroqdan foydalanishga, mashinaga kubiklarni ortishga, so'ng esa oddiy qurilmalar qurishga, qoshiq, piyola, stol va stullardan foydalanishga o'rganadi. Maktabgacha kichik yoshdagi bolalarda barcha bu harakatlar birdan-bir maqsad bo'lib qolmaydi-ularni o'z-o'zidan emas, balki, nima uchundir, muayyan maqsad yo'lida bajara boshlaydilar.

Avvalo maktabgacha yoshdagi bolada protsessual harakatlarni kuzatishni bir necha bor takrorlash, masalan: hech qanday natija bilan tugamaydigan qo'g'irchoqni uzoq vaqt uxlatish: qo'g'irchoq uxlab qolmaydi, joyiga yotqizilmaydi va uyg'onmaydi. Keyinchalik protsessual harakatlar, bir necha harakatlar, bola hayotida tez-tez

takrorlanib turadigan odatiy vaziyatlar aks etadigan mantiqiy ketma-ketligi bilan almashtiriladi. Bu yerda ham syujet yo'q va odamlarning o'zaro munosabati aks etmagan. Masalan, qizcha qo'g'irchoqni yechintiradi, krovatidan ko'rparasini oladi, qo'g'irchoqni o'rniga yotqizadi va ko'rpa bilan yopib qo'yadi. Bunda qizcha ona, qo'g'irchoq esa qizi emas, qizcha hech qanday erkalash so'zlarni ishlatishmaydi. Qizcha bor-yo'g'i unga yaxshi tanish bo'lgan turmushdagi harakatlarni ketma-ketligini takrorlaydi.

Maktabgacha o'rta yoshdagi bolalarda barchaga ma'lum bo'lgan ona-bola, syujetli-rolli o'yini yuzaga keladi, katta yoshda esa rivojlanadi va butun maktabgacha davrga kirib boradi. Bu yerda quyidagilar sodir bo'ladi: birinchidan, bola diqqat e'tibori markazida bo'lgan predmet va predmetli harakatlar uni qiziqitirmay qo'yadi. Ikkinchidan, bola diqqat-e'tibori markazidan odamlar munosabati joy oladi. Biroq bola kuzatadigan odamlar munosabati har doim aniq predmetli harakatlar bilan bog'liq. Binobarin aks etish xususiyati o'zgaradi: real predmet yoki o'yinchoqlar har qanday to'g'ri keladigan predmetlar bilan almashtiriladi, bola kimningdir vazifasini o'ziga ola boshlaydi. Masalan, qizcha «ona» bo'lib qo'g'irchoqini («qizini») yuvintirmoqda. U rol o'ynayapti, u qizini boshini sovun bilan yuvayotganida qo'rqqaslikka, yig'lamaslikka ko'ndiryapti, tog'ora vazifasini to'ng'arilgan stul bajarayotgani, sovun esa kubik ekanligi uni qiziqitirmaydi.

O'rinbosar predmetlarning yuzaga kelishi bola rivojlanishida rolni qabul qilish va inson munosabatlarining aks etishiga qaraganda muhim qadam, bu mavhumlashtirish va almashtirishga qo'yilgan qadam, ya'ni inson fikrlashi va nutqning muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'ladi-avval o'rinbosar predmet, keyin o'rinbosar so'z paydo bo'ladi. So'zning o'zi bu erda yangi xislatga ega bo'ladi: u hozir sodir bo'layotgan harakatni real bildirmaydi, u uning o'rnini bosadi.

Maktabgacha katta yoshda bunday o'yin turi ustun bo'lib qoladi.

Syujetli-rolli o'yin bir qancha bolalar ishtirokini talab qiladi, shuning uchun maktabgacha yoshdagi bolalarning birinchi va asosiy

birgalikdagi faoliyati hisoblanadi va ularning o'zaro munosabati rivojlanishi, ular bilan axloqiy meyorlarning o'zlashtirilishi, umuman bola shaxsi rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa bunda bolalarda o'yinda rollarni taqsimlashda, keyingi xarakatlarning, bahosini muvofiqlashtirishda, xulq-atvor qoidalarini muhokama qilishda yuzaga keladigan munosabatlar katta ahamiyatga ega.

Aqli zaif bolada o'yin rivojlanishining xususiyatlari maktabgacha bo'lgan kichik yoshda o'yinning rivojlanishi predmeti faoliyatining to'g'ridan-to'g'ri davomi hisoblanadi. Shu bilan birga, maktabgacha bo'lgan yoshning boshida aqli zaif bolalarda deyarli umuman predmetli faoliyat yuzaga kelmaydi. Ularning predmetlar bilan bo'lgan harakatlari ko'p holda o'ziga xos bo'lmagan manipulyatsiya darajasida qoladi. Maktabgacha kichik yoshdagi bolalar asosan ko'rish harakatlanuvchi koordinatsiyaning shakllanishi va predmet xususiyati va munosabatini ajratish asosida bo'lishi kerak bo'lgan o'ziga xos manipulyatsiyalarni egallaydi. Biroq o'ziga xos manipulyatsiyalarni egallash jarayoni maxsus o'qitishsiz sekin kechadi, chunki bolalarda ularni o'rab turgan predmetli dunyoga qiziqishi qisqa muddatli, sababi bu xil qiziqish faqatgina ularning tashqi ko'rinishi bilan uyg'onadi.

O'ziga hos bo'lmagan manipulyatsiya bilan bir qatorda 4 yoshli bolalarda predmetlar bilan mos bo'lmagan ko'pgina harakatlar kuzatiladi. Ularning soni obektlar xususiyati va munosabatlarini tanishtirishiga olib keluvchi o'ziga xos manipulyatsiyalarga o'rin bo'shatib, 6 yoshda keskin kamayadi.

5 yoshdan keyin aqli zaif bolalarning o'yinchoqlar bilan o'yinida protsessual harakatlar katta o'rin egallay boshlaydi. Biroq o'yin yuzaga kelmaydi. Maktabgacha bo'lgan davrning oxiriga kelib, aqli zaif bolaning maxsus ta'limsiz asosiy faoliyati o'yindan emas, balki predmet bilan bo'lgan faoliyatdan iborat bo'lib chiqadi. O'yinda harakatlarning bir xilligi, rasmiyligi, hatto syujet belgilarining yo'qligi ham kuzatiladi. Bolalar o'rinbosar predmetlardan foydalanmaydi, buning ustiga ular harakatlarni real predmetlar, harakatlar tasviri yoki nutq bilan almashtira olmaydi. Shunday qilib, bu bolalarni o'yinda almashtirish vazifasi yuzaga kelmaydi. Aqli zaif bola-

da o'yinda nutq ham rivojlanmaydi, ularda nafaqat rejalashtiradigan yoki qayd qiladigan, balki, odatda izohlaydigan nutq ham rivojlanmaydi.

4. 3. Nutq va muloqatning rivojlanishi

Nutq butun maktabgacha bo'lgan davr davomida jadal rivojlanadi. So'z boyligi ortishi boshlanadi. Normal rivojlanayotgan bola lug'atida so'zlar soni uzluksiz ortib boradi va maktabgacha bo'lgan yoshda ularning o'sib borishi juda yuqori bo'lib qoladi. Lug'at sifati jihatidan ham o'zgarib boradi: unga barcha so'z turkumlari kiritiladi, har yilda so'z ma'nosi o'zgarib boradi.

Nutq rivojlanish darajasi leksik jihatdan tashqari jihati bilan, ya'ni mantiqiy bog'liqliklar va munosabatlar aks etadigan so'zning ma'noviy vazifasi va grammatik til qurilishi hamda muloqot, tushunilishi va faoliyatida nutqning roli, ya'ni uning vazifalari bilan ham aniqlanadi.

Maktabgacha kichik yoshdagi bolada so'z ko'p holda, yetarli umumlashmagan, vaziyatga binoan bo'lmagan yoki aksincha, muhimlashtirilgan, bir qator holatlarda esa noaniq tushunilgan bo'lib chiqadi.

Masalan, oddiygina «piyola» so'zi biz uchun ichishga mo'ljallangan idishni bildiradi: shakli, rangi, kattaligi materiali hech qanday ahamiyatga ega emas. Kichik bola uchun esa piyola muayyan vaziyatda uchratadigan (so'zning vaziyatga ko'ra ma'nosi), muayyan shakl, kattalikdagi, rangdagi unga ma'lum bo'lgan idish.

Boshqa bir misol: bola she'r o'qiyapti: tanchada mushuk o'tiribdi va ko'zini qisqiyapti. «Ko'zini qismoq» so'zi notanish bo'lgan bola qandaydir «ko'zini qisuvchi» noma'lum hayvonni, mushukni yonida tasavvur qiladi. Bunda u kattalarning izohini qabul qilmaydi va beto'xtov «menga ko'zini qisuvchini ko'rsat» deb so'raydi.

Bolalar nutqida qo'shimcha tanish so'zlar o'rniga notanish so'zlarning qo'llanilishi tez-tez uchrab turadi. Bunday nutq hali bolaga yangi bilimlarni berish uchun mustahkam tayanch bo'lib xizmat qila olmaydi. A. B. Zaporjetsning fikricha, maktabgacha bo'lgan

yoshda bilimlarni o'zlashtirish imkoniyati aniq ko'rgazmali tasavvurlarga tayangan holdagina tushuntirishlar asosida yuzaga keladi, faqatgina maktabgacha bo'lgan katta yoshga kelib so'z o'z-o'zidan muayyan mazmun chegarasida, bilimlar, ijtimoiy tajribani berish manbasi bo'lib xizmat qila boshlaydi.

Nutqning grammatik qurilishlari, so'z turkumlari kelishik, son, zamon, maylni hisobga olmay, qanday qilib fikrning o'zini tushinishi mumkin?

Bola barcha bu shakllarni maktabgacha bo'lgan bolalik davrida atsa-sekin egallab boradi.

Nutq bola hayotida ijtimoiy tajriba, muloqot faoliyatini boshqarish kabi turli vazifalarni bajaradi. Barcha bu vazifalar maktabgacha yosh davrida shakllanadi. Bularning barchasi o'zaro bir-biriga bog'liqdir.

Muloqotning o'sib kelayotgan ehtiyojlari, maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqning barcha shakl va vazifalari rivojlanishiga maktabgacha bo'lgan yoshning har bir (kichik, o'rta, katta) bosqichida nutq bola faoliyatida turlicha darajada ishtirok, bolaga ijtimoiy tajribani kuzatish uchun turli vazifaga ega bo'ladi.

Maktabgacha kichik yoshda kattalarning nutqi yo'naltiruvchi va tashkil qiluvchi vazifalarni bajaradi. U bolaning diqqat-e'tiborini qaratadi, faoliyatga yo'naltiradi, eng oddiy hollarda faoliyat maqsadini aniqlaydi. Biroq so'zli ko'rsatmalarning kiritilishi ma'lum bir faoliyatni o'zlashtirish va amalga oshirishda har doim ham bolaga yordam bermaydi. Bolaga bilimlarni berish faoliyatini tashkil qilishning boshqa yana bir vositalari zarur, bular: harakatlarni ko'rsatish, namunalar, kattalar va bolaning birgalikdagi harakatlari.

Maktabgacha o'rta yoshdagi bolada bu hol o'zgarib boshlaydi – so'z bola faoliyatini mos ravishda yo'naltirish va unga bilimlarni berishi mumkin.

Maktabgacha katta yoshda ahvol tubdan o'zgaradi: so'zni kiritish nafaqat yangi bilimlarni o'zlashtirish, yangi faoliyatni egallash jarayonini kuchaytiradi, faoliyat va bilimlarni egallash yanada umumlashgan, mutsaxkam qobiliyatlar yangi vaziyat, yangi ob'ektga engillik bilan o'tadi.

Maktabgacha kichik yoshdagi bolalar ko'rsatmada faqatgina topshiriq mavzusini ajratadi, lekin uning ichidan harakat usulini umuman tushunib ololmaydi. Hatto maktabgacha katta yoshdagi bolalar orasida ham uchrab turadi. Biroq maktabgacha katta yoshdagi bolaning so'zli ko'rsatmaga bo'lgan munosabati o'zgaradi, u ko'rsatmadan nafaqat maqsadni, balki unga erishish usullarini ajratib olishga urunib, uni harakatga qo'llanma sifatida ko'rib chiqadi.

Maktabgacha bo'lgan yoshdagi bolaning shaxsiy nutqi ham katta o'zgarishlarga duch keladi. Izohlovchidan u avval qayd qiluvchiga, keyin esa rejalashtiruvchiga aylanadi.

Izohlovchi va qayd qiluvchi nutq o'rtasidagi farq shundaki, birinchisi xuddi bir bola harakati ortidan keladi, uni takrorlaydi, deyarli hech nimani ajratmaydi va o'zgartirmaydi, ikkinchisi esa asosiy faoliyat turlarini qayd qiladi, bolaga ularni o'ylab chiqishga, vazifasini, qiyinchiliklarini (qiyin joylarda to'xtalishlarni) natijasini ajratishga imkon beradi. Rejalashtiruvchi nutq keyinchalik yuzaga keladi. U harakatlarni so'z bilan boshqarishning yuqori shakli hisoblanadi.

Shunday qilib maktabgacha bo'lgan davrning oxiriga kelib normal rivojlangan bola faoliyatida kattalarning nutqi va boshqaruvchi vazifani bajarishi mumkin. Nutq bilimlarni o'zlashtirish, sensor rivojlantirish, fikrlashning rivojlanishi, bolaning axloqiy, estetik tarbiyasi, faoliyati va shaxsi shakllanishiga faol ta'sir etadi.

Aqli zaif bolalarda nutqning rivojlanishi yuqorida ta'riflanganidan ancha farq qiladi. Nutqda orqada qolish ular da go'daklikdan boshlanadi. Maktabgacha bo'lgan davrda ular nutqni o'zlashtirishga tayyor bo'lmaydi. Predmetli faoliyat, atrofqa qiziqish, emotsional, irodaviy rivojlanish, xususan, kattalar bilan bo'lgan muloqat kabi nutqiy rivojlanishning asoslari shakllangan, shuningdek, fonematik eshitish qobiliyati shakllangan, artikulyatsion apparat rivojlangan bo'ladi. Ko'pgina aqli zaif bolalar nafaqat ilk bolalik davrida, balki, 4-5 yoshlarda ham gapira olmaydi.

Ko'pgina aqli zaif bolalarda nutqning rivojlanishi maktabgacha bo'lgan yoshda yuzaga kela boshlaydi. Birinchi so'zlar 3 yoshda, iboralar esa maktabgacha bo'lgan yoshning oxirida namoyon bo'ladi.

Iboraviy nutq yuzaga kelgan bolalarda u ko'p sonli fonetik va grammatik xatolar bilan farqlanadi. Nutq grammatik qurilishini egallash, odamda, maktabgacha bo'lgan yosh davrda sodir bo'lmaydi. Bunda sonlarning otlar bilan moslashuvi buzilish o'ziga xos xususiyatlardan biri bo'lib chiqadi. Aqli zaif bola ma'lum bir rasm, predmetga tegishli so'zni talaffuz qila oladi, biroq so'zni boshqa odam notanish holatda talaffuz qilsa, uni tushunmaydi. Bu aqli zaif bolalarda so'zning vaziyatli ma'nosi uzoq saqlanib turishidan dalolat beradi. So'zning vaziyatli ma'nosi, nutqning yetarli bo'lmagan grammatik tuzilganligi, kamchiliklari, fonematik eshitishning buzilishi va idrok qilishning sekinlashishi kattalarni umuman tushunmaslikka olib keladi.

Shu bilan birga, kattalarning so'zi aqli zaif bolaning faoliyatini tashkil qilishda katta ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. U bola diqqat-e'tiborini jamlash, faoliyatga uni yo'naltirish, hatto oldiga murakkab bo'lmagan vazifalarni qo'yish mumkin. Bunda alohida so'zli ko'rsatmasdan foydalanmaslik lozim, balki namuna, kattalar va bolaning birgalikdagi harakatlari bilan berish zarur. Aqli zaif bolalarda bir qator hollarda ekologik nutq kuzatiladi.

Nutq shunchalik sust rivojlanganki, u hatto muloqot vazifasini ham amalga oshirmaydi. Afsuski, nokomunikativ nutq vazifasining yaxshi rivojlanmagani boshqa muloqot vositalari, xususan mimika – ishorali vositalar bilan ham to'ldirilmaydi: mimikasiz ishorani yaxshi tushunmaslik faqatgina oddiy standart ishoralarni ishlatishning natijasida maktab yoshiga kelib o'qitilmagan aqli zaif bolalarda nutqning yaxshi rivojlanmaganligi kuzatiladi.

Erta bolalikda bolada shaxs rivojlanishiga asos qo'yiladi. Maktabgacha bo'lgan yoshda kattalar ta'sirida axloqiy meyorlarning o'zlashtirilishi o'z harakatlarini o'zlashtirilgan axloqiy va etnik meyorlarga bo'ysundirish jamoada to'g'ri xulq-atvorning shakllanishi sodir bo'ladi o'z-o'zini anglash, o'z-o'zini baholash, o'zini nazorat qilish yuzaga keladi, emotsional va irodaviy soha rivojlanadi, faoliyat motivlari shakllanadi. Maktabgacha bo'lgan yoshda normal rivojlangan bola nafaqat asosiy axloqiy meyorlarni o'zlashtiradi, balki, shu meyorlarga ko'ra harakatlanishga o'rganadi, unda jamo-

ada uning xulq-atvorini boshqaruvchi axloqiy sifatlar rivojlantiriladi. Bunda asosiy vazifani o'yin, ya'ni bolaning jamoadagi birinchi faoliyati bajaradi.

Maktabgacha davrda bolaning o'zi xaqida tasavvuri keskin o'zgaradi: bola yanada to'g'riroq o'zi bu xaqida imkoniyatlarni tasavvur qila boshlaydi, atrofdegilar unga qanday munosabatda bo'lishini, bu munosabat nima bilan yuzaga kelishini tushuna boshlaydi. O'z-o'zini anglashdagi o'zgarishlar, o'z-o'ziga baho berishga asoslangan tanbeh berish va ma'qullashga mos bo'lgan javob ishlab chiqariladi. Maktabgacha bo'lgan katta yoshga kelib bola bu meyorlarni qayta egallay boshlaydi, unda ijtimoiy tajriba to'planadi.

Savol va topshiriqlar

1. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolaning ruhiy rivojlanish xususiyatlarini ochib bering.
2. Aqli zaif bolalarning idrok qilishining rivojlanishda kuzatiladigan kamchiliklari nimalardan iborat bo'ladi?
3. Aqli zaif bolalarda tafakkur rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlarichi?
4. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarda o'yin faoliyati qanday rivojlanadi?
5. Aqli zaif bolalarda nutq va muloqot qanday rivojlanishini aytib bering.
6. Aqli zaif bolalar shaxsi rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari nimadan iborat?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. M. Vohidov «Bolalar psixologiyasi» T. «O'qituvchi», 1982 y.
2. K. X. Mamedov, G' . B. Shoumarov. «Aqli zaif bolalar psixologiyasi» T. «O'qituvchi». 1994 y.
3. Гаврилушкина О. П. , Соколова Н. Д. Воспитание и обучение умственно отсталых дошкольников. –М. , 1985 г.
4. Дошкольное воспитание детей с проблемами интеллектуального развития: Хрестоматия. – СПб. , 1999 г.

5. Катаева А. А., Стребелева Е. А. Дошкольная олигофренопедагогика. – М. , 1998 г.

6. Лубовский В. И. Психологические проблемы диагностики аномального развития детей. – М., 1989 у.

7. В. Г. Петрова, И. В. Белякова. «Психология умственно отсталых школьников – М., Академия, 2004 г.

5. BO‘LIM NUTQIDA KAMCHILIGI BO‘LGAN BOLALAR PSIXOLOGIYASI (LOGOPSIXOLOGIYA)

5.1. Logopsixologiya fanining predmeti, maqsad va vazifalari

Maxsus psixologiyaning bir qismi – logopsixologiyadir.

Logopsixologiyaning maqsadi – nutq nuqsoni mavjud bolalar ruhiyatini o‘rganish va bu nuqsonni psixokorreksiyalashdir.

Logopsixologiyani kommunikativ konsepsiyaga o‘tishi nutqiy faoliyatning parolingvistik vositalarini (intonatsiya, temp, modulyatsiya, fonatsiya), muloqotning komponenti (mimika, imo-ishora, to‘g‘ridan-to‘g‘ri sensor va jismoniy kontaktlar), kommunikatsiya jarayonining turli shakllarini chuqur va puxta o‘rganish, tadqiq etish imkoniyatini beradi. Bu tahlil insonlar munosabatining psixologik va ijtimoiy-psixologik darajasiga ta‘sir ko‘rsatadi.

Logopsixologiya fani maxsus psixologiyaning yangi tarmog‘i hisoblanadi. Nutq nuqsoniga ega bolalar psixik rivojlanish faniga o‘ziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi bir qator ma‘lumotlar yig‘ildi. Nutq nuqsonini o‘rganuvchi olimlar L. R. Mo‘minova, M. Yu. Ayupova, X. M. Po‘latova, D. A. Nurkeldieva, M. P. Hamidova va boshqalar o‘z diqqatlarini nutq nuqsonlarining mexanizmlari, sabablari, alomatlar va bartaraf etish usullarini ilmiy-metodik asoslarini yaratishgan. Nutq nuqsoniga ega bo‘lgan bolalar psixik rivojlanishini o‘rganishga esa kam ahamiyat berganlar. Nutq nuqsoniga ega bo‘lgan bolalar psixik rivojlanishining o‘ziga xos xususiyatlarini turlicha nutq buzilishlariga ega bolalar bilan korreksion-logopedik ishlarni olib borish davomida qar bir nutq kamchiliklariga aynan o‘zigagina xos bo‘lgan psixik jarayonlarni va xususiyatlarni o‘rganish logopsixologiya fanining asosiy maqsadidir. Logopsixologiyaning **obyekti** tug‘ma yoki orttirilgan nutq nuqsoniga ega bo‘lgan bolalardir.

Logopsixologiya fanining vazifalari:

- Turli nutq nuqsoniga ega bo‘lgan shaxslarning psixik rivojlanish xususiyatlarini o‘rganish;
- Nutq nuqsoniga ega bo‘lgan bolalarni bilish faoliyatidagi kamchiliklarni korreksiyalash, bartaraf etish;
- Nutq nuqsonlarini differentsial diagnostik metodlarini ishlab chiqish;
- Nutq nuqsonlarida hissiy-irodaviy sohasi va shaxslararo munosabatlardagi kamchiliklarni bartaraf etish metodlarini ishlab chiqish;
- Nutq nuqsoniga ega shaxslarning bilish faoliyatidagi va hissiy-irodaviy sohasidagi kamchiliklarning oldini olish uchun mo‘ljallangan tadbirlarni ishlab chiqish.

5.2. Logopsixologiya fanining tamoyillari va metodlari

Anomal rivojlanishni tushunishda determinizm tamoyili alohida o‘rin tutadi. Determinizm tamoyili psixik holatlarni keltirib chiqaruvchi sabablarni o‘rganishni nazarda tutadi.

Determinizm falsafiy nuqtai nazardan shuni tushuntiradiki, tashqi sabablar inson reaksiyasiga bevosita ta‘sir etmay, ichki sharoitga asoslanib ta‘sir etadi.

Determinizmni bir yoqlama tizim (sabab, oqibat) sifatida ko‘rib chiqish noto‘g‘ri. Determinizm bunday aloqalar bilan cheklanmaydi. Real psixik hayotda keltirib chiqaruvchi sabablardan keyin oqibatlar darhol yuzaga kelmay, ma‘lum bir vaqtdan keyin namoyon bo‘ladi. Ma‘lum bir holatlarni keltirib chiqaruvchi sabablar natijasida, ma‘lum qodisa va omillar ta‘sirida aniq oqibatlar, asoratlar kelib chiqadi.

Birgina sabab, ma‘lum bir sharoitda bir xil oqibat – natijalarga olib kelsa, boshqa sharoitda esa umuman o‘zgacha bo‘lgan natijalar keltirib chiqarishi mumkin. Nuqsonli rivojlanishni ta‘riflovchi barcha holatlarni determinlash turli patologik omillar bilan bog‘liq. Ushbu omillarni aniqlash bolaning rivojlanishi va ta‘lim-tarbiya jarayonidagi qiyinchiliklarni tashxis qilishning asosiy vazifalaridan biri.

Rivojlanish tamoyili.

Ushbu printsipga ko'ra, nuqsonning yuzaga kelish jarayonini (sababini) tahlil qilish bilan birga, aynan shu nuqsonni bolaning rivojlanishiga qanday ta'sir etishini o'rganish nazarda tutiladi. Ruhiiy holatlarning to'g'ri tavsifnomasi nuqsonning kelib chiqish sabablari, aynan hozirgi vaqtdagi holati va kelajakda ro'y berishi mumkin bo'lgan o'zgarishlarni inobatga olgan holda tuziladi. Masalan, noaniq artikulyatsiya so'zni, tovushni tahlil (sintez) qilish malakasini egallashda qiyinchiliklar, yozma nutqda agromatizmlarni keltirib chiqarishi mumkin. Shuningdek, noaniq talaffuz nutqiy faollikni susayishiga, muloqotga kirishishga ehtiyojning kamayishiga olib keladi. Bola atrofdagilarning masxaralashlaridan uyalib muloqotga kirishmaydi, natijada esa, bolaning faol va passiv lug'ati kamayadi.

Rivojlanish prinsipiga ko'ra, nuqsonni statistik jihatdan ta'riflashga emas, balki uni rivojlanish dinamikasini aniqlashga alohida urg'u beriladi.

Ong va faoliyat birligi tamoyili

Bu printsipga ko'ra, ong–inson xulq–atvori va xatti–harakatini boshqaruvchisidir.

Ma'lumki, biologik nasldan-naslga o'tuvchi xususiyatlar psixik funksiyalarni shakllanishining shartlaridan birinigina tashkil etadi. Insonlarga insoniyat tomonidan yaratilgan predmetlar dunyosi va hodisalarni egallashga bo'lgan intilishlar xos. Faoliyat esa inson ongining shakllanish omilini yuzaga keltiruvchi shartlaridan biri sanaladi. Faoliyat doimo organizm bilan muhitning ifodasidir. Bu faoliyat ayrim hollarda tashqi tomondan ifodalansa-da, (harakatlarda, yurish-turishlarda) ichki xarakterga ega. Inson o'zining faoliyatini ilk yoshidanoq, butun insoniyat tajribasi va jamiyat talablariga yo'naltirib boradi. Inson faoliyatiga xos bo'lgan xususiyatlardan yana biri bilish jarayonlari bo'lib, u iroda bilan bog'liq bo'ladi, ularga tayanadi, ya'ni faoliyat, bilish va iroda jarayonlarisiz yuz berishi mumkin emas. Anomal bolalarni o'rganishda ushbu prinsip nuqsonli bolalar faoliyati, ana

shu bolalarning rivojlanish darajasini aniqlovchi asosiy parametrlar ekanligini nazarda tutadi.

Psixik rivojlanishning nutq bilan bog'liqligi prinsipi

Nutqiy faoliyat bola psixikasi, turli ruxiy jarayonlar (sensor, intellektual, hissiy iroda sohasi) bilan bog'liq qolda shakllanadi. Bolada kechayotgan ruxiy jarayonlarning o'ziga xos xususiyatlarini individual o'rganish, bola nutqining nuqsonli rivojlanishini aniqlash imkonini beradi. Masalan: ko'rishning zaiflashuvida nuqson harakati va kompensator a'zosining a'lo darajada faoliyat qilayotganiga qaramay, bu bolalarda aleksiya va agrafiyalarning og'ir ko'rinishlarini kuzatish mumkin.

Yuqorida keltirilgan logopsixologiyaning metodologik printsiplari asosida quyidagi metodlar yuzaga keladi.

Kuzatish metodi

Kuzatish metodi tashqi holatlarni ta'riflash bilan cheklanmay, ma'lum ruhiy holatlar xarakterini faraz yordamida tushuntirsa va kuzatishlar asosida amalga oshirsa, ilmiylik kasb etadi. Kuzatishning aniq rejasini va natijalarini qayd etish bu metodning shartlaridan biri. Bola kuzatilayotganini bilmasligi lozim. Agar bola bu holatdan xabardor bo'lsa, bu metod tabiiyligini, haqqoniyligini yo'qotadi.

Kuzatish jarayonida tekshiruvchi faqat bolaning tashqi holatlarini ko'rishi mumkin: bolaning predmetli harakati, ma'noga ega xarakterlari va hokazolarni. Biroq psixolog tashqi holatlarni kuzatish bilan cheklanmay, mana shu tashqi holatlar zamirida yashirgan psixik jarayonlar sifat va holatlarini to'g'ri aniqlay bilishi lozim. Masalan: ma'lum bir aniq vaziyatda bola unga taqlid qilib kulishi mumkin. Kuzatish metodida asosiy urg'u tashqi holatlarni ta'riflashga emas, ulardan to'g'ri xulosalar chiqarishga qaratiladi. Ko'pgina olimlarning fikricha, kuzatish jarayonida biz bilganlarimizni ko'ramiz, bilmaganlarimizni hatto ilg'amaymiz ham.

Produktiv faoliyatni taqlil qilish metodi

Bola faoliyati maqsuli: bolalar chizgan rasmlar, applikasiya, konstruktsiya, turli o'yinchoqlar, yasagan narsalari, ular tomonidan yozilgan she'r va ertaklar. Bunda bolalarning o'z ixtiyorlariga mustaqil bajargan faoliyat maqsuli alohida ahamiyatga ega. Masalan: bola rasmda aks ettirgan predmet bilan bolaning tasavvuri o'rtasidagi aloqani aniqlash mumkin.

Agar bolaning ana shunday faoliyat maqsulini yuzaga kelish jarayonini kuzatish bilan birga bu metod amalga oshirilsa, asosiy ma'lumotlarni yig'ish mumkin.

Laboratoriya eksperimenti laboratoriya sharoitida, maxsus qo'llanma va vositalar yordamida amalga oshiriladi. Bunda tekshiriluvchi uning tekshirilayotganligini biladi. Notanish sharoit, ayniqsa, apparaturalardan foydalanish bolaga o'zgacha ta'sir yetib, uning xulq-atvorini, o'zini tutishini o'zgarishiga va qatto topshiriqlarni bajarishdan bosh tortishiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun eksperiment jarayonida qiziqarli o'yinlardan foydalanish tavsiya etiladi.

Tabiiy eksperiment kundalik tabiiy sharoitda (dars, muloqot, o'yin) olib boriladi. Bunda bolalar ularga tavsiya etilayotgan o'yinlar, topshiriqlar ma'lum bir maqsadda berilayotganini bilmaydilar.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarga qo'llaniladigan tabiiy va laboratoriya eksperimenti metodlarida keskin farqlar kuzatilmaydi, chunki qar ikkalasida ham bolalar o'zlari uchun qiziqarli bo'lgan faoliyat turi bilan mashg'ul bo'ladilar.

Psixologik-pedagogik tadqiqot vazifalarini bajaruvchi eksperiment psixologik-pedagogik eksperiment deb nomlanadi.

Suqbat metodi

Bu metod bolaning atrof-muhit haqidagi bilimlarini, xulq-atvorini, oila va ta'lim muassasasiga munosabatini aniqlash uchun foydalaniladi. Bolalarga beriladigan savollar tushunarli va qiziqarli bo'lishi kerak. Suqbatga alohida tayyorgarlik ko'riladi, ya'ni mavzu, savollar oldindan o'ylangan bo'ladi. Ko'p hollarda bolalarning javobi savollarning mazmuni bilan birga, ularni tekshiruvchiga nis-

batan munosabatiga ham bog'liq. Bolalarning javoblari yozib boriladi. Ushbu metod natijalari bilan boshqa tekshiruv metodlari orqali olingan ma'lumotlar taqlil qilinadi.

Test metodi

«Test» inglizcha so'z bo'lib, tekshirish, sinash ma'nolarini anglatadi. Bu usulning afzalligi shundaki, qisqa vaqt ichida, omma-viy tarzda ko'p tekshiruvchilarni tekshiruvdan o'tkazish mumkin. Testlar mazmuniga, tuzilish shakliga ko'ra: individual, guruhli, harakatli, intellektual, psixologik va boshqa turlarga ajratiladi. Test – bolalarga qat'iy aniq sharoitda tavsiya etiladigan, maxsus tanlangan vazifalar tizimidir. Bolaning qar bir to'g'ri javobi uchun baho qo'yiladi. Test javoblari bir necha variantlarda beriladi. Vazifa bir xil yoshdagi bolalar guruhiga beriladi va ularni o'rtacha o'zlashtirish bali hisoblab chiqiladi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarga tavsiya etiladigan testlar birlamchi faoliyat (o'yin, konstruktsiyalash) tarzida tavsiya etiladi. Testlar yordamida bolalarni maktabda ta'lim olishga tayyorgarlik darajasini aniqlash mumkin. Shuningdek, testlardan foydalanib, rivojlanishida orqada qolishlar kuzatiladigan bolalarni aniqlash mumkin. Lekin testlar bolalarni rivojlanishidagi kamchiliklarni keltirib chiqaruvchi sabablarni aniqlash imkonini bermaydi. Shuning uchun test metodini boshqa metodlar bilan birgalikda qo'llash tavsiya etiladi.

Sotsiometriya metodi

Bu metod orqali shaxslararo munosabat, bolalarni guruhdagi o'rnini o'rganish imkoni ochib beriladi. Bunda asosan quyidagicha savollardan iborat anketalar tarqatiladi: «Sen kim bilan sayrga borishni xohlaysan?», «Sayrda kim bilan o'ynashni xohlaysan?», «Tug'ilgan kuning kimni taklif etasan?», «Kim bilan bir partada o'tirishni xohlaysan?» va hokazo.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarga bunday savollar berish tavsiya etilmaydi. Bunda bolaga o'ziga yoqqan 3 ta o'yinchoqni

tanlab olish taklif etiladi. So'ng bolaga «maxfiy tazrda» shu o'yinchoqlarni o'ziga yoqqan bolalar shkafchasiga solib qo'yish tavsiya etiladi.

Olingan natijalar sotsiogramma jadvalida aks ettiriladi. Jadvalda aks etgan natijalar yordamida guruh «yulduzlari», tanlangan va tanlanmagan bolalar guruhi aniqlanadi. Shuningdek, bu metod yordamida bolalarni kimlar bilan do'stligi yoki do'stlashishga intilishlari haqida ma'lumot olinadi.

Sotsiometriya metodi xuddi test metodi kabi bolalarni shaxslararo munosabati haqida tashqi ko'rinishdagi ma'lumotlarni beradi. Shuning uchun, to'laqonli ma'lumotga ega bo'lish uchun sotsiometriya metodi boshqa psixologik metodlar bilan birgalikda qo'llanilishi tavsiya etiladi. Nutq buzilishlari bilan fiziologlar, nevropatologlar, logoped, psixolog va lingvistlar shuqullanadilar. Har bir mutaxassis bu jarayonni o'z fani nuqtai nazaridan, maqsad va vazifalariga bog'lab o'rganadi.

L. S. Vogotskiy fikricha, nutqiy faoliyatni fiziologik jarayon sifatida o'rganish maqsadga muvofiqdir. Kommunikativ nazariyaning nuqtai nazaridan esa nutq buzilishi – verbal kommunikatsiyaning buzilishidir.

5.3. Logopsixologiyaning boshqa fanlar bilan aloqasi

Logopsixologiya boshqa fanlar bilan chambarchas bog'liq. Nutqiy buzilishlar korrektsiyasi va uning oldini olish bilan shuqullanish nutq buzilishlari simptomatikasini bilish, nutqiy faoliyat tizimida nonutqiy belgilar aloqasini o'rganish uchun logopsixologiya boshqa fanlar bilan o'zaro aloqada faoliyat ko'rsatadi.

Bolalarning rivojlanish bosqichlarini psixik tomondan o'rganish bolalar psixologiyasi, pedagogik psixologiya va logopediyani o'z ichiga birlashtiradi. Bolalar psixologiyasi bolalarda kechadigan ruhiy jarayonlarni o'rganadi. Bolalar psixologiyasi bolani boshqa shaxslar bilan muloqotga kirisha oladigan, meqnat qila oladigan shaxsga qay tarzda aylanishini ko'rsatib beradi. Logoped – bolalarning psixik rivojlanishining o'ziga xos

xususiyatlarini aniqlashda va farqlashda yuqorida bayon etilgan bilimlarga tayanishi lozim.

Logopsixologiya–maxsus psixologiyaning bir bo'limi, maxsus psixologiya esa umumiy psixologiyaning bir yo'nalishidir. Umumiy psixologiya esa psixikaning tarkib topishi va rivojlanishi qonuniyatlarini me'yorida o'rgansa, logopsixologiya esa ana shu qonuniyatlarining anomal rivojlanishini o'rganadi. Shuningdek, bu fanlarning aloqasi, o'rganish metodlari, printsiplari, o'rganilayotgan holatlarni yagona tushunchalari, atamalari yordamida bayon etilishi bilan ham belgilanadi. Logopsixologiyaning psixologiya fanlarning boshqa sohalari bilan munosabati psixologiyaning differentsiyalanishi darajasiga bog'liq. 1970 yildan boshlab olim A. R. Luriya tashabbusi bilan bolalar neyropsixologiyasi fani rivojlanib boshladi. Neyropsixologiya doirasida o'tkazilgan bosh miyaning lokal jarohatlariga ega bolalarda oliy psixik funktsiyalarning miya mexanizmlarini o'rganish L. S. Vogotskiy tomonidan bayon etilgan oliy psixik funktsiyalarning xronogen lokalizatsiya qonunlarini aniqlash imkonini beradi. Oliy psixik funktsiyalarni shakllanishi jarayonida Vogotskiyning «Funktsiyalararo aloqalar va munosabatlarning o'zgaruvchanligi» haqidagi umum-psixologik holati o'zgarishda rivojlanishlarning xarakteri, patogen omillarning ta'sir etish vaqtiga ko'ra belgilanishi va o'zgarishi jarayonini yo'nalishini, ya'ni hali rivojlanmagan funktsiyalarda rivojlanishni «tepaga», shakllangan funktsiyalarda «pastga» yo'nalishini aniqlash imkonini beradi. Bu xulosalar ma'lum ma'noda alohida ehtiyojlarga ega bolalarga ta'lim-tarbiya berishning ilmiy asoslarini ishlab chiqishga va psixik diagnostikaning rivojlanishiga zamin yaratadi.

Logopsixologiya – pedagogika va uning bir bo'limi maxsus pedagogika, logopediya bilan bog'liq. Ma'lumki, logopediya-nutqida kamchiligi bo'lganlar ta'lim-tarbiya tizimini tashkil etishda logopsixologiya tomonidan o'rganiladigan bolalarning guruhli, yosh va individual xususiyatlari haqidagi bilimlarga tayanadi.

Logopsixologiya tibbiy fanlardir. Bu fanlar bir xil o'rganish obyektiga ega. Lekin bu fanlar o'rganish predmetiga ko'ra farqla-

nadi. Logopsixologiya – nevrologiya, psixiatriya, fiziologiya fanlari bilan bog‘liq. Logopsixologiya – nevrologiya, fiziologiya fanlari integratsiyalash logopat bolalarning psixik rivojlanishi holatini yangi sifat nuqtai nazaridan baholash imkonini beradi. Funktsional sistemalar nazariyasining yaratilishi, bosh miya qobiqining funktsiyalarining lokalizatsiyasi haqidagi nazariyaning ishlab chiqilishi, alohida ehtiyojlarga ega bolalarda oliy psixik funktsiyalarning shakllanishi va rivojlanishi kamchiliklarini tahlil etishning yangicha usulini keltirib chiqaradi.

Logopsixologiya – otoloringologiya, nevropatologiya, psixopatologiya, oligofreniya klinikasi, pediatriya fanlari bilan bog‘liqdir. Bu fanlar ma’lumotlari ovoz buzilishlarini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega. Bu holatda ovoz buzilishlari halqum, nuqsonlari asosida yuzaga kelgan bo‘lishi mumkin.

Ko‘p buzilishlar markaziy nerv sistemasi buzilishlari bilan bog‘liq bo‘lib, uning diagnostikasi logoped va vrach-nevrologning o‘zaro faoliyati asosida aniqlanadi.

Nutqiy buzilishlarda ruhiy rivojlanishning turli holatlari emosional-irodaviy, xulqiy, diqqat, xotira, aqliy meqnat faoliyatining rivojlanishidan orqada qolishi kuzatiladi. Bu ma’lumotlar nutqiy buzilishni aniqlash va unga logopedik yordam ko‘rsatishda muhimdir. Nutqiy buzilishlar miya faoliyatining rivojlanishi bilan bog‘liqdir. Bunda logopedik ish markaziy nevr tizimi faoliyatini faollashtiruvchi dori-darmon orqali davolash bilan bog‘liqlikda olib boriladi.

Duduqlanish, mutizm kabi nutqiy buzilishlar sababi psixik travmalar, qo‘rqish, hayajonlanish sababli bo‘lishi mumkin. Faqat psixonevrolog va logopedning o‘zaro faoliyatigina bu jarayonni o‘zgartirish mumkin.

Logopsixologiya – lingvistika va psixolingvistika bilan o‘zaro bog‘liqdir. Lingvistika fanida berilgan til birliklari va qoidalarni yaxshi bilish logoped aniq tashhis qo‘yishi, uni to‘g‘ri korrektsiyalash imkonini beradi va logopedik ish samaradorligining oshishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Logopsixologiya – umumiy va maxsus psixologiya, psixodiagnostika fanlari bilan bog‘liqdir. Logoped bolaning psixik rivojlanish qonuniyatlarini bilishi, psixologik-pedagogik tekshiruv metodlarini qo‘llay olishi lozim.

Shunday qilib, logoped nutqiy buzilishlarning turli shakllarini ajratishi, intellektual, emotsional va xulqiy buzilishlar bilan bog‘liq nutqiy buzilishlarga tashxis qo‘yish malakasiga ega bo‘lishi kerak.

Psixologiya bilimlarini bilish logopedga faqat nutqiy buzilishni emas, balki nutqiy buzilishni ruhiy buzilishlar bilan bog‘liqligini to‘g‘ri tushunish imkoniyatini beradi. Bunday bilim turli yoshdagi nutq nuqsoni mavjud bolalar bilan muloqotga kirishishga imkon beradi.

5.4. Nutq kamchiliklariga ega bo‘lgan bolalar bilish faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlari

Nutq kamchiliklariga ega bo‘lgan bolalar idrok qilishi sohasining asosiy xususiyatlari bo‘lib quyidagilardir: motivatsion sohaning yetarli darajada shakllanmaganligi va farqlanmaganligi, diqqat-e’tiborning yetarli darajada rivojlanmaganligi va o‘zgaruvchanligi, motorikaning rivojlanishidagi sustlik, vahimaga tushishlar. Bolalardagi shu mavjud qiyinchiliklar yo‘naltirilgan korreksion kelgusida katta ko‘rinishga ega bo‘lishi va o‘qishga bo‘lgan qiziqishini yo‘qotishiga, hotiraning pasayishiga eslab qolish xatolariga yozuvni (faoliyatni) egallashda qiyinchiliklarga dispeksiyaga, saralash operatsiyalarining shakllanmaganligiga, grammatikani yaxshi o‘zlashtirmaslikka olib kelishi mumkin. Bolaning rivojlanishini ta’minlash uchun o‘qitish dasturiga kommunikativ jarayonlarning rivojlantirishiga qaratilgan topshiriqlar majmuasi kiritiladi: xotira, diqqat-e’tibor, fikrlash, tasavvurlar va meyorda rivojlanishga shartlar (kichik motorika, keng ko‘lamda ko‘rish va eshitish, idrok qilish faoliyati motivatsion sohaning takomillashuvi).

Ko‘rsatilgan xususiyatlar bolalar rivojlanishida psixikaning rivojlanishiga kuchli va zaif tomonlarni hisobga oluvchi korreksi-

yasi bo'yicha maxsus ishni talab qiladi. Asosiy o'qitishda ixtiyoriy anglangan faoliyatga, o'z xatti-harakatlarini na'zorat qila olishida va talab qilinadigan natijasiga erisha olishlikka qaratiladi. 1-sinfda shuningdek, maktabgacha bo'lgan yoshda ustun turuvchi o'yin faoliyatidan o'quv faoliyatiga o'tishni amalga oshirish zarur.

Idrok qilish sohasiga qaratilgan mashqlar mashg'ulotlar tuzilmasiga kiritilishi va parallel ravishda o'quv va tarbiyaviy maqsadlarni qo'llash orqali yoki o'yin, suhbat yoki badantarbiya ko'rinishidagi mustaqil mashqlar shaklida amalga oshirilishi kerak.

Idrok qilish jarayonlari bir-biri bilan chambarchas o'zaro bog'liqlikda mavjud bo'lganligi va rivojlanganligi sababli qandaydir muayyan idrok qilish jarayoniga yo'naltirilgan har bir mashq bir vaqtda boshqalariga ham ta'sir qiladi. Masalan, bola motorikasi rivojlanishiga qaratilgan mashqlar bir vaqtda uning diqqat-e'tibori va motor xotirasini mustahkamlaydi, motorika rivojlanishidan tashqari diqqat-e'tibor zaminidagi tasavvur qilishlar fikrlashga ijobiy ta'sir qiladi. Shunday qilib, metodik tavsiyalarni bo'limlarga bo'lish bir muncha shartli, sababi ularning vazifasi umumiydir. Har bir bo'limda topshiriqlar idrok qilish jarayonini yanada quyi, elementar darajalari rivojlanishiga oldingilaridan yuqori tashkil qilingan, nutq va boshqa psixik jarayonlar bilan bevosita belgilangan murakkab darajalargacha joylashtiriladi. Topshiriqlar yetakchi moslamaga ko'ra har qanday muhim funktsiyaning rivojlanishi qonuniyatlariga javob berishi kerak: ko'rgazmali faoliyatdan obrazli, so'ng so'zli-mantiqiy va mavhum faoliyatga o'tishi. Yana shuni e'tiborga olish zarurki, bola psixikasining rivojlanishiga ko'ra nutq uning faoliyatida barcha sohalarning yanada ko'proq bog'liqligini bevosita bildiradi.

O'qitish jarayonida turli idrok qilish funktsiyalari rivojlanishiga qaratilgan mashqlarni qo'llash zarur (masalan, bir mashg'ulot mobaynida motor sohasi va diqqat-e'tiborni rivojlantirishga topshiriqlar beriladi). Logoped har bir bola tomonidan topshiriqlarni yaxshi bajarayotganini ta'kidlashi, qaysi-qaysi sohalarda u ko'proq natijaga, qaysinisida kamroq natijaga erishayotganini aniqlashi va muayyan o'quvchining aniqlangan «Rivojlanish yo'nalishi» ga ko'ra mazkur dastur bo'yicha individual mashg'ulotlar rejasini ish-

lab chiqishi kerak. Mashg'ulotlar maksimal natija berishi uchun natijaga erishish va umuman faoliyat jarayoniga bola qiziqishini oshiruvchi, mazkur yoshdagi bolalar emotsional va shaxs jihatlarining idrok qilish faoliyatiga jalb qiluvchi turli xil individual guruh o'yinlaridan foydalanish tavsiya qilinadi. Ixtiyoriy diqqat, e'tibor, kommunikativ-nutqiy faollik, guruhda nutqiy xulq-atvorni tashkil qilishda katta ahamiyat beriladi.

Korreksion dasturlarda, odatda, ish quyidagi bo'limlariga ajratiladi:

- I. Motor rivojlanishi.
- II. Qabul qilinish.
- III. Diqqat-e'tibor va xotira.
- IV. Tasavvurlarning shakllanishi.
- V. Tanqidiylik, na'zorat, psixik faoliyatni dasturlashtirish.
- VI. Fikrlashni rivojlantirish.

Har bir bo'lim umuman bolani muayyan idrok qilish qobiliyati va kognitiv sohasi rivojlanishiga qaratilgan va psixolog bilan chambarchas hamkorlikda amalga oshiriladi.

5.5. Nutq nuqsoniga ega bo'lgan bolalarning faoliyat xususiyatlari

Faoliyat xususiyatlari. *O'yin o'ynash faoliyati.* Har xil nutq kamchiliklari bilan qiynalayotgan o'quvchi bolalar uchun o'yin o'ynash faoliyati shaxs va intellektning har tomonlama rivojlanishi uchun kerakli sharoit sifatida o'zining ahamiyati va rolini saqlaydi. Biroq tovush talaffuz qilishdagi kamchiliklar, lug'at zahirasining chegaralanganligi, nutqda grammatik qurilishning buzilishi, hamda nutq tempining o'zgarishi, uning ravonligi – bu hammasi bolalarning o'yin o'ynash faoliyatlariga ta'sir qiladi va o'yinda belgilangan xatti-harakatlar xususiyatlariga ega. Masalan, og'ir ko'rinishdagi funksional dislaliyada, rinolalida va dizartriya bolalar o'yin o'ynaganda tengdoshlari bilan qo'shma faoliyat imkoniyatini yo'qotadilar, o'yin qoidalari va mazmunini bilishsa ham, nutq talaffuz qilishning noto'g'riligidan,

o'z fikrini bayon qilolmaslikdan, kulgili bo'lib ko'rinishdan qo'rqishadi. Shartli-reflektor faoliyatning bo'shligi, farq qilishni paydo bo'lishining sekinligi, xotiraning mustahkam emasligi bu bolalarni jamoa o'yinlariga kirishini qiyinlashtiradi. Umumiy va nutq motorining buzilishi, ayniqsa dizartriya bolalarda o'yin o'ynaganda tez charchab qolishini bildiradi. Nutqi buzilgan bolalarda kerak bo'lganida dinamik bir turlikni (stereotipni) tez qayta ishlashda qiyinchiliklar tug'iladi, shuning uchun ular o'yinda bir faoliyatdan boshqasiga o'tolmasliklari mumkin. Bosh miya qobig'i past ta'sirlanuvchi bolalarda tormozlanish reaksiyalariga beriluvchan, o'yinda jur'atsizlik, lanjlik, ular harakatining tangligi ko'rinadi, tez charchab qolishadi. Yuqori ta'sirlanuvchi bolalarga diqqat-e'tiborning bir joydaligi, o'yinni oxiriga etkazish uchun e'tibor va qat'iylik etishmaydi. Vazminlikning etishmasligi, harakat bezovtaligi, xatti-harakatda bezovtalik, nutqni charchab qolishi guruhli o'yinlarga kirishni qiyinlashtiradi.

Alalik bolalarda, ko'pincha nutqiy rivojlanmaganligi to'xtab qolishi kuzatiladi, o'yinning mazmunini va qoidalarini uzoq vaqt tushunib bo'lmaydi. Bu bolalarning o'yinlari bir xil ko'rinishda, taqlid xarakterida bo'ladi. Ular ko'pincha o'yinchoq bilan o'yin harakatlarini emas, balki manipulyativ harakatda bo'ladi. Alalik bola atrof-muhitni yuzaki qabul qiladi, shuning uchun uning o'yinlarida maqsadga yo'naltirilgan harakat va fikr bo'lmaydi. Gapiradigan tengdoshlari jamoasida alalik bolalar chetga chiqib qoladilar, yoki boshqa bolalar bilan o'ynashsa ham faqat bo'ysunuvchi rollarni bajarishadi, o'zaro og'zaki muloqotga kirishmaydilar. Hatto, kelgusida logoped mashg'ulotlarida so'z zahirasi va ibora yasash ko'nikmalariga ega bo'lgan bo'lsa ham, bu ko'nikmalarni u mustaqil ishlatmaydi. O'yinda so'z asosan narsalarning nomini atashda qo'llaniladi, bunda ularda harakatning nomi bo'lmaydi.

Duduqlanadigan bolalar o'yinda o'zlarini boshqacha tutadilar. Bu bolalar jur'atsiz, o'z kuchiga ishonmaydilar, o'yinda o'zlariga maqsad qo'yishni bilmaydilar. Ular ko'pincha o'yinda tomoshabin bo'lishadi yoki bo'ysunuvchi rollarni o'zlariga oli-

shadi. Duduqlanishning kuchayishi bilan bolalar odamoviroq bo'lib qoladilar, tengdoshlari bilan o'yin o'ynashdan oddiygina bosh tortadilar. Ba'zida shunday hodisalar ham kuzatiladi, duduqlanadigan maktabgacha yoshdagi alalik bola boshqa bolalar bilan muloqotga kiraolmaydi, o'z xulqiga tanqid nazari bilan qaramaydi.

Nutqida nuqsoni bor bolalarning o'yin o'ynash faoliyati faqat kattalarning yo'naltirib turuvchi so'zining bevosita ta'siri ostida va undan har kungi majburiy rahbarlikni shakllanishida paydo bo'ladi. Birinchi bosqichda o'yin harakatlari juda chegaralangan nutq muloqotida davom etishi, o'yin hajmining qisqarishini va uning syujetini chegaralashni vujudga keltiradi. Lug'at boyligini o'stirish uchun va hayot tajribasiga yo'naltirilgan maxsus tashkil qilingan nover nutqida buzilishlari bor bolalarda o'yinni mustaqil paydo qilib bo'lmaydi. Asosiy bilim va taassurotlarini bolalar fakat maqsadga yo'naltirilgan o'yin o'ynash faoliyati jarayonida oladilar.

Tasviriy faoliyat. Nutqida nuqsoni bor bolalarda motorikaning buzilishi tez-tez kuzatiladi, hamda har qanday faoliyatning tashkiliy nuqtasi hisoblanuvchi taktil-motor hissiyotlari rivojlanishining yetishmasligini kuzatiladi. Bu buzilishlar bolalarning tasviriy ijodga bo'lgan qobiliyatlariga ta'sir qiladi. Alalik bolalarda suratlar mavzusi qisqa va mavzularning ko'p marta qaytarilishi, narsa va hodisalarni tasvirlash usullarining yo'qligi, konstruksiya qilish va yopishtirish usullarining kambag'alligi, qaychidan foydalanishni bilmaslik va boshqalar. Va hatto, oddiy, texnik usullarni egallagan bolalar, mashg'ulotlarga etarlicha qunt, iroda va e'tibor qaratmaydilar. O'zining va begonalarining ishlariga tanqidiy munosabat bildirish ham pasayadi.

Nutqida nuqsoni bor bolalar uchun o'quv faoliyatining o'ziga xosligi xarakterli. Masalan, duduqlanuvchi bolalar uchun o'quv ishlarining sifati uning o'qib o'tuvchi sharoitiga bog'liqligi xosdir. O'rganib qolingani sharoitni o'zgartirish no-barqaror faoliyatga, diqqatni tarqatishga olib keladi. Vazifalar bilan bog'liq bo'lgan bir faoliyat turidan ikkinchi faoliyat turiga o'tish qiyinchiliklar

tugʻdiradi. Intellektual va iroda kuchlarini talab qiluvchi vazifalarni bajarishda berilgan ish koʻrinishidan oldin oʻrgangan odatdagi ishga oʻtishi kuzatiladi. Baʼzilarida, oʻzining va begonaning ishlarini ham natijalarini mustaqil nazorat qilolmaslik kuzatiladi. Bolalar qiyinlik bilan bosma yozuvda yozilgan matnni solishtirib zoʻrgʻa xatolarini topadilar va namunani tahlil qiladilar. Bu bolalar mashgʻulotlarda muayyan ogʻirliklarni boshlaridan kechiradilar, shaxsiy javobini oʻylab olishi va kerakli misollar tayyorlashi, oʻrtoqlari javobini kuzatishi, ularga notoʻgʻri javoblarini tuzatishda yordam berishi kerak. Ular taʼlim jarayonida oʻz xatolarini, oʻrtoqlarining xatolarini eʼtiborga olmaydilar, dialogni «rollar boʻyicha» oʻqishda «oʻz» soʻzlarini vaqtida oʻqimaydilar, baʼzida boshqa kishilarning soʻzini qaytaradilar. Duduqlanuvchilar uchun ularning umumiy tashkilotchiligida faoliyatning mustahkam emasligi, boshqa ishga oʻtishning boʻshligi, oʻz-oʻzini nazorat qilishning pastligi koʻrinmasligi mumkin: ular qiyinlik bilan ishga «kirishadilar», buning uchun etarli hissiy-iroda harakatini sarflamaydilar. Darslarga tayyorlanish vaqtida bunaqa bolalar vazifalarni bajarishni mexanik tarzda olib boradilar, oʻqilganni fikrlab emas, yodlab olishni afzal biladilar.

Savol va topshiriqlar

1. Logopsixologiya fanining maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?
2. Logopsixologiya fanining tamoyillarini aytib bering?
3. Logopsixologiya fanining qanday metodlari mavjud?
4. Logopsixologiyaning boshqa fanlar bilan bogʻliqligini ochib bering.
5. Nutqida kamchiligi boʻlgan bolalarning ruhiy rivojlanish xususiyatlarini taʼriflab bering.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

1. M. Vohidov. Bolalar psixologiyasi. Toshkent. «Oʻqituvchi». 1982 y.
2. A. B. Петровский. Общая психология. М. Просвещение, 1986 г.
3. В. С. Мухина Детская психология. М, 1985 г.

4. L. R. Moʻminova, M. Yu. Ayupova Logopediya T, 1993 y.
5. В. В. Лебединский. Нарушение психического развития у детей. М. 1989 y.
6. О. Н. Усанова Специальная психология. М, 1990 г.
7. О. В. Трошин, Е. В. Жулина. Логопсихология. Москва, 2005 г.

MUNDARIJA

Kirish.....	3
1-bo‘lim. Maxsus psixologiyaning umumiy masalalari	5
1. 1. Maxsus psixologiya fanining predmeti, maqsadi, vazifalari	5
1. 2. Maxsus psixologiya haqida tushuncha va uning muammolari ..	6
1. 3. Maxsus psixologiya diagnostikasining o‘rni	15
2-bo‘lim. Eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalar psixologiyasining asoslari	18
2. 1. Maktabgacha surdopsixologiya fanining predmeti, metodlari va vazifalari	18
2. 2. Eshitishning buzilish sabablari	19
2. 3. Boladagi eshitish qobiliyatini tekshirish.....	42
3-bo‘lim. Ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan bolalar psixologiyasining asoslari	50
3. 1. Maktabgacha tiflopsixologiya fanining maqsadi, vazifalari	50
4-bo‘lim. Aqli zaif bo‘lgan bolalar psixologiyasining asoslari	56
4. 1. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolaning ruhiy rivojlanish xususiyatlari.....	56
4. 2. Idrok qilishning rivojlanishi	57
4. 3. Nutq va muloqatning rivojlanishi	64
5-bo‘lim. Nutqida nuqsoni bo‘lgan bolalar psixologiyasining asoslari	70
5. 1. Logopsixologiya fanining predmeti, maqsad va vazifalari.....	70
5. 2. Logopsixologiya fanining tamoyillari, metodlari	71
5. 3 Logopsixologiyaning boshqa fanlar bilan aloqasi	76
5. 4. Nutq kamchiliklariga ega bo‘lgan bolalar bilish faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlari.....	79
5.5. Nutq nuqsoniga ega bo‘lgan bolalarning faoliyat xususiyatlari.....	81

MAXSUS PSIXOLOGIYA

«NOSHIR» — Toshkent — 2016

Muharrir	Ì .Ahmedov
Òexnik muharrir	D.Mamadaliyeva
Rassom	Sh.Odilov
Musahhih	S.Safayeva
Sahifalovchi	D.Jalilov

Nashriyot litsenziyasi AI ¹ 254, 31.12.2014-y.
Bosishga 2016-yil 29-avgustda ruxsat etildi. Bichimi 60x84 ^{1/16}.
«Times» garniturası. Ofset qog'ozı. Ofset usulida chop etildi.
Hajmi 5,5 b.t. Adadi 400 nusxa. Buyurtma ¹ 28.

«NOSHİR» nashriyoti, òoshkent sh., Langar ko'chasi, 78.

«NOSHİR» O'zbekiston-Germaniya qo'shma korxonasi
bosmaxonasida chop etildi, òoshkent sh., Langar ko'chasi, 78.